

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

XII դասարան

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀՈՍՔԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ 2011

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Նորագույն պատմությունն սկսվում է Առաջին աշխարհամարտի արդյունքում առաջացած նոր իրողություններով և շարունակվում է մինչև մեր օրերը: Համաշխարհային պատմության ամենակարճատև այս ժամանակահատվածը բաժանվում է մի քանի փուլերի: Դասագրքում ներկայացվում է Նորագույն պատմության արդի փուլը՝ 1990-ական թվականներից մինչև մեր օրերն ընկած ժամանակաշրջանի պատմությունը: Իր բովանդակությամբ այն ԽՍՀՄ-ի և համաշխարհային սոցիալիստական համակարգի փլուզման, սառը պատերազմի ավարտի և դրան հաջորդած աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների փուլն է: Արդյունաբերական հասարակությանը հաջորդել է մի նոր որակի հասարակություն, որն ընդունված է անվանել տեղեկատվական կամ հետարդյունաբերական հասարակություն:

Իսկ ինչպիսի՞ն էր աշխարհը Նորագույն պատմության արդի փուլի շեմին:

Հասարակական կյանքի փոփոխությունները

XX դարի երկրորդ կեսին էականորեն փոխվեցին մարդկանց աշխարհայացքը, մտածելակերպն ու կյանքի պայմանները:

Տնտեսության, գիտության և մշակույթի արագ զարգացումը որակապես ավելի բարձր պահանջներ է առաջադրում կրթության համակարգին: Արդյունաբերության, տրանսպորտի և գյուղատնտեսության բնագավառում անհրաժեշտ են մասնագետներ, որ ընդունակ լինեն աշխատելու նոր տեխնիկայի և սարքավորումների հետ: Ձարգացած երկրներում հաստատվել է համընդհանուր միջնակարգ կրթությունը, այն դարձել է պարտադիր, գնալով համընդհանուր է դառնում նաև բարձրագույն կրթությունը:

Հասարակական կյանքում տեղ գտան էական փոփոխություններ: Հասարակական-քաղաքական կյանքում աճել է կուսակցությունների դերը: Ձևավորվել է կուսակցական ապարատը՝ կուսակցության դրամարկղից վճարվող աշխատակիցների շերտը: Մամուլում, խորհրդարանում և կառավարության մեջ մշտապես երևում են միևնույն դեմքերը, իսկ քաղաքականությունը դառնում է մասնագիտություն: Կուսակցությունները զանգվածային տպաքանակով հրատարակում են թերթեր, ամսագրեր՝ ակտիվորեն քարոզելով իրենց հայացքները և ձևավորելով հասարակական կարծիք:

Կուսակցությունները ոչ միայն ձգտում են մշակել այսօրվա օրակարգի հետ կապված նեղ ծրագրեր, այլև ներկայացնել իրենց աշխարհայացքային սկզբունքները, համաշխարհային զարգացման հեռանկարները:

Սոցիալիստական կազմակերպությունների ազդեցության ընդլայնման և սոցիալիստական գաղափարների տարածմանը զուգահեռ սկսեց փոխվել և քաղաքական պայքարի հիմնական սահմանագիծը, որը ժամանակին անցնում էր պահպանողականներ-լիբերալներ, միապետականներ-հանրապետականներ բաժանարար գծի երկայնքով: Ընդ որում, առանձին երկրների կոնկրետ պատմական պայմաններն իրենց հետքն են թողնում քաղաքական պայքարի բնույթի վրա:

Քաղաքական զարգացումները միջազգային ասպարեզում

XX դ. երկրորդ կեսի քաղաքական զարգացումների կարևորագույն փոփոխությունների շարքում էր **ուժերի հավասարակշռության սկզբունքի հաստատումը: Ուժերի հավասարակշռության** տեսությունը հիմնված է այն գաղափարի վրա, որ խաղաղությունն ավելի հավանական է այնտեղ, որտեղ պոտենցիալ պատերազմողների միջև առկա է հավասարություն՝ ռազմական, իսկ երբեմն նաև քաղաքական կամ տնտեսական հզորության տեսանկյունից:

Արդի միջազգային կայունության պահպանմանն ուղղված ուժերի հավասարակշռության սկզբունքի կարևորագույն նախապայմաններից է այն, որ չկան գաղափարախոսական կամ այլ բնույթի այնպիսի արգելքներ, որոնց պատճառով տերությունները չկարողանան գնալ երկխոսության կամ համագործակցել միմյանց հետ:

Ուժերի հավասարակշռության սկզբունքի հետևորդները քաջ գիտակցում էին, որ ի զորու չեն ընդհանրապես կանխելու պատերազմները: Ի հայտ են եկել գլոբալ սպառնալիքների նոր աղբյուրներ («միջազգային ահաբեկչություն», քաղաքական իսլամ և այլն): Նրանք կարծում են, որ թեև պատերազմներն անխուսափելի են, սակայն դրանք պետք է կրեն սահմանափակ բնույթ՝ շարունակվելով մինչև ուժերի հավասարակշռության վերականգնումը: Այսպիսով՝ հիմնական նպատակը նոր աշխարհակարգի և դրա բաղկացուցիչ մասերի ինքնության և ինքնուրույնության պահպանումն է:

ԲԱԺԻՆ Ա. ԱՇԽԱՐՀԸ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 1. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԱՎԱՐՏՆ ՈՒ ՀԵՏԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

§ 1. ԳԻՏԱՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գիտատեխնիկական հեղափոխությունը

Պատմության նորագույն շրջանն իրավամբ կարելի է համարել քաղաքակրթության գիտատեխնիկական առաջընթացի դարաշրջան: Այդ առաջընթացը դարձել է անընդհատ մի գործընթաց, որի արդյունքում տեղի են ունենում հասարակական կյանքի արմատական փոփոխություններ: Գիտության և տեխնիկայի նվաճումների աննախադեպ ներդրման շնորհիվ թռիչքաձև վերելք ապրեց տնտեսությունը, զարգացան մշակույթի բոլոր բնագավառները, ի հայտ եկան մարդկանց սպասարկման և հանգստի նոր ոլորտներ: Այս դարակազմիկ փոփոխությունների հիմքում ընկած էր գիտության, տեխնիկայի և արտադրության թռիչքաձև զարգացումն ու միաձուլումը:

Այս գործընթացները սկիզբ էին առել դեռևս XIX դարում, սակայն գիտությունը, տեխնիկան և արտադրությունը հասարակական կյանքի ինքնուրույն, առանձին ոլորտներ էին:

1940–ական թթ. երկրորդ կեսին սկսվեց գիտատեխնիկական առաջընթացի մի նոր փուլ, որն ստացել է գիտատեխնիկական հեղափոխություն (ԳՏՀ) անվանումը: Այդպես է կոչվել, որովհետև գիտությունն ու արտադրությունը ոչ միայն թռիչքաձև զարգացան, այլ նաև միաձուլման արդյունքում գիտությունը դարձել է արտադրողական ուժ: Եթե մինչ այդ գիտական հայտնագործությունների և նվաճումների պահից մինչև արտադրության մեջ դրանց ներդրումը տևում էր տասնյակ տարիներ, ապա այժմ այն կատարվում է շատ արագ, գյուտերը և նորույթները ներդրվում են անմիջապես:

Գիտությունն աշխատում է արդյունաբերության և տնտեսության մյուս ոլորտների համար, իր հերթին տնտեսությունը նորանոր պահանջներ ու խնդիրներ է առաջադրում գիտությանը: Այս միասնացված գործընթացը նպաստում է գիտության, տեխնիկայի և արտադրության փոխադարձ զարգացմանը:

ԳՏՀ–ն շարունակվում է նաև մեր օրերում և ընդունված է նրա պատմությունը բաժանել երկու փուլի: Առաջին՝ 1940 - ական թթ. երկրորդ կեսից մինչև 1960 - ական թթ. ավարտը, երկրորդ՝ 1970 - ական թթ. մինչև մեր օրերը:

Գիտատեխնիկական հեղափոխության առաջին փուլը

Գիտատեխնիկական հեղափոխության առաջին փուլի նախադրյալները ձևավորվել էին XX դարի առաջին կեսին: Միջուկային ֆիզիկայի, քվանտային մեխանիկայի, կիրառական ֆիզիկայի, բիոքիմիայի, միկրոկենսաբանության, պոլիմերների քիմիայի տպավորիչ նվաճումներին զուգահեռ արդյունաբերության մեջ գոյություն ուներ նաև համեմատաբար բարձր տեխնիկական զարգացածությամբ արտադրություն: Ձևավորվել էր նաև ճարտարագիտական ու տեխնիկական համապատասխան անձնակազմ, որը կարող էր կյանքի կոչել գիտական նորագույն հայտնագործությունները:

Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում գիտական շատ հայտնագործություններ կիրառում գտան ռազմական արդյունաբերության ոլորտում, ստեղծվեցին զենքի և տեխնիկայի նոր տեսակներ ու համակարգեր՝ ատոմային զենք, ռեակտիվ ինքնաթիռ, ռեակտիվ ականանետ, տակտիկական հրթիռներ և այլն: Գերտերությունների ռազմարդյունաբերական համալիրների զարգացումը մեծ չափով պայմանավորեց ԳՏՀ-ի առաջին փուլի ուղղվածությունը:

Քաղաքակրթության առաջընթացն այս փուլում արձանագրեց հետյալ նվաճումները.

1940-ական թթ.՝ հեռուստատեսություն, տրանզիստորներ, ռադար, ատոմային ռումբ, էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաներ, արհեստական թելեր, պենիցիլին,

1950-ական թթ.՝ ջրածնային զենք, ուղևորատար ռեակտիվ ինքնաթիռներ, Երկիր մոլորակի արհեստական արբանյակներ, ատոմային էներգառեակտոր,

1960-ական թթ.՝ ինտեգրալ սխեմաներ, կապի տիեզերական արբանյակ, արագընթաց գնացքներ, լազերային սարքավորումներ:

Առաջին փուլի կարևոր արդյունքներից էր ատոմային էներգիայի օգտագործումը: Ստեղծվեցին առաջին ատոմային էլեկտրակայանները: Ջարգացավ նաև քվանտային էլեկտրոնիկան, որը հնարավորություն տվեց հիմնելու լազերային տեխնիկայի արտադրություն:

Հատկապես շոշափելի էին առաջին փուլի արդյունքները տնտեսության ամենատարբեր բնագավառներում: Առաջացան արդյունաբերության նոր ճյուղեր՝ ավիատիեզերական, ռադիոհեռուստատեսային, ռոբոտատեխնիկական: Ստեղծվեցին արտադրության և դրա կառավարման ինքնահոս գծեր ու համակարգեր, արագ զարգացավ արհեստական (սինթետիկ) նյութերի արտադրությունը: Իսկական հեղաշրջում կատարվեց գյուղատնտեսության ոլորտում՝ քիմիական պարարտանյութերի լայնորեն կիրառումը շեշտակիորեն բարձրացրեց գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվությունը:

Հիրավի առաջին փուլի խոշորագույն նվաճումը տիեզերքի յուրացման գործընթացի սկիզբն էր: 1957 թ. ԽՍՀՄ – ը տիեզերք ուղարկեց Երկրի առաջին արհեստական արբանյակը, իսկ 1961 թ. տիեզերք թռավ աշխարհում առաջին տիեզերագնացը՝ Յուրի Գագարինը: Երկու գերտերությունների միջև տիեզերքի յուրացման ուղղությամբ հաջորդ խոշոր նվաճմանը հասավ ԱՄՆ – ը: 1969 թ. Լուսնի վրա առաջինը իջան ամերիկացի երեք տիեզերագնացներ: Այնուհետև

ամերիկացիները ստեղծեցին բազմակի օգտագործման տիեզերանավեր: Հարկ է նշել, որ տիեզերքը դարձավ ոչ միայն գիտական մեծ նվաճումների ներդրման, այլ նաև սպառազինությունների մրցավազքի ասպարեզ: Գերտերությունները հսկայական միջոցներ էին հատկացնում իրենց երկրների ռազմաարդյունաբերական համալիրների զարգացմանը:

Այս ժամանակաշրջանում կտրուկ աճեց գիտության դերը հասարակության մեջ, մեծացավ գիտնականների թիվը և հեղինակությունը: Առաջատար պետությունները հսկայական միջոցներ էին ներդնում գիտության ոլորտը, լավագույն պայմաններ էին ստեղծում գիտական հետազոտությունների համար:

Գիտության և արտադրության միաձուլումը, սակայն, տվեց երկակի արդյունքներ: Մի կողմից՝ հնարավորություն ստեղծվեց գիտական նոր գաղափարներն արագորեն արտադրության մեջ ներդնելու համար: Մյուս կողմից՝ գիտությունը, որ պահվում էր առավելապես պետական միջոցների հաշվին, սկսեց կորցնել իր ինքնուրույնությունը և ենթարկվել պետական իշխանության շահերին: Հաճախ ԳՏՀ-ի նվաճումներն սկսեցին օգտագործվել ռազմական նպատակներով, կիրառվել պատերազմական գործողությունների ժամանակ:

Աստիճանաբար սրվեցին էկոլոգիական հիմնախնդիրները՝ շրջակա միջավայրի աղտոտում, բույսերի և կենդանիների որոշ տեսակների անհետացում, բնական պաշարների կրճատում և այլն:

ԳՏՀ-ի երկրորդ փուլը

Գիտատեխնիկական հեղափոխության երկրորդ փուլի սկիզբ է համարվում էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների չորրորդ սերնդի ստեղծումն ու ներդրումը տնտեսության մեջ: Դրա հիման վրա ավարտին հասցվեց տնտեսության բոլոր ճյուղերի համալիր ավտոմատացումը, սկսվեց անցումը որակապես նոր տեխնոլոգիաների կիրառմանը արտադրության և սպասարկման ոլորտներում:

Այս փուլը բնութագրող նվաճումներից են՝ միկրոպրոցեսորներ, արդյունաբերական ռոբոտներ, բիոտեխնոլոգիաներ (1970-ական թթ.) գերմեծածավալ ինտեգրալ սխեմաներ, գերամուր կերամիկա, հինգերորդ սերնդի համակարգիչներ, գենային ինժեներիա, ջերմամիջուկային սինթեզ (1980-ական թթ.):

Գիտատեխնիկական առաջընթացի այս դրսևորումը ստացել է նաև տեղեկատվական կամ հեռահաղորդակցական հեղափոխություն:

Արտադրության ոլորտից աստիճանաբար դուրս էր մղվում ձեռքի աշխատանքը, մասնագետը դառնում էր արտադրական և մյուս գործողությունների կարգավորող և վերահսկող: Ստեղծվեցին ծրագրավորված արտադրություններ, ավտոմատացված նախագծային համակարգեր: Տեղեկատվության ավտոմատացումը հաստատուն տեղ է գրավել նաև կառավարման, ֆինանսական և մնացած ոլորտներում:

Ժամանակակից արդյունաբերության մեջ գնալով մեծանում է արհեստական նյութերի օգտագործումը, դրանք փոխարինում են ավանդական հումքատեսակին՝ երկաթին և այլ մետաղների: Յուրացվում են նոր տեխնոլոգիաներ, որոնք ծախսատար չեն և արագացնում են արտադրանքի ստեղծումը: Միկրոէլեկտրոնիկայի զարգացումը

հնարավորություն է տալիս նվազեցնել մեքենաների չափերը, էներգիայի ծախսը և իջեցնել ապրանքների ինքնարժեքը:

Գյուղատնտեսության ոլորտում աստիճանաբար կարևորվում է և սկսվել է էկոլոգիապես մաքուր մթերքների արտադրությունը: Ժամանակի ընթացքում կկրճատվի քիմիական պարարտանյութերի կիրառումը, սակայն գնալով պարենային հիմնախնդիրն ավելի է անհանգստացնում մարդկությանը:

Սկսվել է տիեզերքի արդյունաբերական նպատակներով յուրացման և օգտագործման գործընթացը: Այսօր արդեն անհնար է պատկերացնել կապի արդի համակարգերի աշխատանքն առանց ԱՄՆ–ի, Ռուսաստանի և մյուս երկրների կողմից տիեզերք ուղարկվող մասնագիտացված արբանյակների կիրառման:

Հասարակության կենսագործունեության մեջ հիրավի հեղաշրջող դեր խաղաց համակարգչային տեխնիկան: Սկսվեց համակարգիչների զանգվածային արտադրություն, դրանց չափերը գնալով ավելի են փոքրանում և հարմարավետ դառնում օգտագործման համար: Այսօր արդեն անհատական համակարգիչները մուտք են գործել աշխատանքի, մարդկանց առևտրի, ծառայությունների ոլորտ, ինչպես նաև հաստատուն տեղ են գրավել մարդկանց կենցաղում:

Երկրորդ փուլի հաջողությունները հսկայական են, արդի փուլը հաճախ անվանում են բարձր տեխնոլոգիաների դարաշրջան: Արդի գիտությունը ձգտում է տիրել էներգիայի ստացման նոր աղբյուրների՝ արեգակնային, քամու և այլն: Սակայն էներգետիկական հիմնախնդրի լուծումը հեռավոր ապագայի գործ է:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է գիտատեխնիկական հեղափոխությունը, որո՞նք են դրա նախադրյալները և բնորոշ կողմերը:

2. Ի՞նչ փուլերի բաժանվում ԳՏՀ – ի պատմությունը: Ե՞րբ է սկսվել առաջին փուլը: Ներկայացրե՛ք առաջին փուլի գլխավոր նվաճումներն ու արդյունքները:

3. Ո՞ր ժամանակահատվածն է ընդգրկում ԳՏՀ – ի երկրորդ փուլը: Ինչպիսի՞ նվաճումներ և արդյունքներ արձանագրեց այս փուլը: Համեմատե՛ք այն առաջին փուլի հետ, նշե՛ք նմանություններ ու առանձնահատկություններ:

§ 2. ՀԵՏԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՎԱԿԱՆ (ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ) ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արդյունաբերական հասարակության ավարտական փուլը

Արևմուտքի երկրներում երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո մինչև 1970–ական թթ. կեսերն ընկած ժամանակաշրջանն ընդունված է անվանել *արդյունաբերական հասարակության ավարտական փուլ*:

Դեռևս 1930–ական թթ. **Ջ. Քեյնսի** մշակած տնտեսաձևը հետպատերազմյան շրջանում կիրառվեց Արևմուտքի բոլոր զարգացած երկրներում: Այդ քաղաքական կուրսը ստացավ *նորքեյնսականություն* անունը: Դրա էությունը հետևյալն է. *պետական կարգավորման միջոցով աճում է բնակչության գնողունակությունը, որն էլ իր հերթին խթանում է տնտեսական աճը*:

Արևմտաեվրոպական երկրների տնտեսական բուռն վերելքի գործում վճռական դեր խաղացին էժան նավթը, հումքը և աշխատուժը: Դա պայմանավորեց այդ երկրների տնտեսական կյանքի գլխավոր առանձնահատկությունը 1946–1974 թթ.՝ տնտեսությունը զարգանում էր առավելապես *ծախսատար (էքստենսիվ)* եղանակով: Արտադրության մեջ էին ներգրավվում նորանոր նյութական և մարդկային ռեսուրսներ: Արևմուտքի արդյունաբերական երկրների տնտեսության զարգացման գործում մեծ էր նաև Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսական միասնացումը:

Պետության կողմից իրականացվող սոցիալական ծախսերի ավելացումը և աշխատավարձերի բարձրացումը հանգեցրին նրան, որ մարդիկ դարձան զանգվածային արտադրության ապրանքների սպառողներ: Մարդկանց կենսակերպի անբաժան ուղեկիցը դարձան ավտոմեքենան, սեփական բնակարանը, սառնարանը, հեռուստացույցը, հեռախոսակապը, սպասարկման և ծառայությունների անսպառ ոլորտը:

Արևմտյան Եվրոպայում գրեթե վերացավ գործազրկությունը, ծաղկեցին արդյունաբերության մի շարք ճյուղեր (վերամշակող, նավթաքիմիական, ավտոմեքենաշինական, էլեկտրատեխնիկական), գյուղատնտեսությունը լիովին մեքենայացվեց:

Խառը տնտեսությամբ և պետական ակտիվ սոցիալական քաղաքականությամբ համադրված մոդելը ստացավ *բարօրության պետություն* անվանումը: Արևմուտքի քարոզչամեքենան բոլոր միջոցներով տարփողում էր դրա առավելությունները սոցիալիստական մոդելի նկատմամբ: *Բարօրության պետությունն իր բնույթով ժողովրդավարական էր, արտահայտում էր բնակչության բոլոր խավերի և դասերի շահերը*: Այն իր քաղաքականությամբ մեղմացնում էր հասարակության ներքին հակասությունները, կրճատում սոցիալական բևեռացման աստիճանը: Իսկ խորհրդային պետությունը միայն տեսականորեն էր արտահայտում բնակչության շահերը: Գործնականում այն վերածվել էր կուսակցական–պետական վերնախավի ու վարչարարական ապարատի շահադիտական նպատակների իրացման միջոցի:

Այսպիսով՝ 1970–ական թթ. սկզբներին Արևմուտքի երկրներում ավարտին մոտեցավ արդյունաբերական հասարակության դարաշրջանը: Աշխարհում առաջինը արդյունաբերական հասարակության դարաշրջանն ավարտվեց ԱՄՆ–ում՝ 1960–ական թթ. վերջերին:

Գիտատեխնիկական հեղափոխության սոցիալական հետևանքները

ԳՏՀ–ն համընդգրկուն երևույթ է և որոշիչ ազդեցություն է թողնում հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների վրա՝ տնտեսություն, քաղաքականություն, մարդկանց աշխատանքային պայմաններ և կենցաղ, հոգևոր մշակույթ, գաղափարախոսություն, հոգեբանություն: Այն վերափոխել է և շարունակում է վերափոխել արդի քաղաքակրթությունը:

Սոցիալական ծախսերի ավելացումը և աշխատավարձերի բարձրացումը հանգեցրին նրան, որ մարդիկ դարձան զանգվածային արտադրության ապրանքների սպառողներ: Մարդկանց կենսակերպի անբաժան ուղեկիցը դարձան ավտոմեքենան, սեփական բնակարանը, սառնարանը, հեռուստացույցը, հեռախոսակապը, սպասարկման և ծառայությունների անսպառ ոլորտը:

Արևմտյան Եվրոպայում գրեթե վերացավ գործազրկությունը, ծաղկեցին արդյունաբերության մի շարք ճյուղեր (վերամշակող, նավթաքիմիական, ավտոմեքենաշինական, էլեկտրատեխնիկական), գյուղատնտեսությունը լիովին մեքենայացվեց:

Արդի արտադրական գործընթացներում անհամեմատ աճել է մարդկային գործոնի դերը: Դա հանգեցրեց աշխատող ուժի կրթական և մասնագիտական մակարդակի կտրուկ բարձրացման, աճեց մտավոր աշխատուժի պահանջարկը: Մտավոր աշխատանքով զբաղվողները կազմեցին հասարակական մի ստվար զանգված:

Քաղաքային բնակչության արագ աճի պայմաններում արագորեն մեծացավ նաև ծառայությունների ու առևտրի ոլորտներում զբաղված մարդկանց թիվը: Նրանք այժմ ավելի շատ են, քան արդյունաբերության և տրանսպորտի ոլորտներում աշխատողները: Այս բոլոր շերտերը միասին ձևավորում են այսպես կոչված միջին խավը, որն արդի զարգացած հասարակություններում կազմում է բնակչության երկու երրորդը և ավելին: Միջին խավի հասարակական դերի շարունակական աճը հանգեցրեց նաև արդյունաբերական հասարակության սոցիալական կառուցվածքի փոփոխության: Բանվոր դասակարգն այսօր զարգացած երկրներում այլևս մեծամասնություն չի կազմում: Բուրժուազիայի և պրոլետարիատի միջև ընթացող դասակարգային դիմակայությամբ բնութագրվող նախորդ հասարակությունը վերափոխվել է բազմաշերտ կառուցվածք ունեցող հասարակության:

Չետարդյունաբերական հասարակության ձևավորումը

Արևմուտքի հետպատերազմյան տնտեսական զարգացման արդյունքում *արմատապես վերափոխվեց կապիտալիստական հասարակությունը*: Դրանում անհերքելի է առաջին հերթին գիտատեխնիկական հեղափոխության դերը: Առաջատար երկրների տնտեսական և տեխնիկական զարգացման մակարդակները գրեթե հավասարվել են, առաջացել է փոխադարձ սերտ կախվածություն նրանց և աշխարհի այլ երկրների տնտեսությունների միջև:

Ահա թե ինչու հետպատերազմյան առաջին խոշոր *համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը (1974–1975 թթ.)* մեծ վնաս հասցրեց նաև «տնտեսական հրաշք»

իրականացրած երկրներին՝ Արևմտյան Գերմանիա, Իտալիա, Ճապոնիա: Այս և հաջորդ խոշոր ճգնաժամի (1980–1982 թթ.) հաղթահարումը ապահովեց Արևմուտքի առաջատար երկրների անցումը դեպի զարգացման նոր փուլ, որն ընդունված է անվանել *հետարդյունաբերական կամ տեղեկատվական* հասարակություն:

Այս հասարակության կյանքի բոլոր ոլորտներում առաջնային պլան է մղվել տեղեկույթը՝ տեղեկատվության ստեղծումը, փոխանցումը, ստացումը, վերլուծությունը, մշակումը և այլն:

Մարդկությունը կուտակել է մեծ քանակության նյութական և մտավոր միջոցներ, և այժմ կարևորվում է դրանց կառավարման և ճիշտ օգտագործման հիմնախնդիրը: Համակարգիչը և հաղորդակցության էլեկտրոնային միջոցները սրընթաց մուտք են գործել մարդկանց աշխատանքային գործունեության և կյանքի ամենատարբեր ոլորտներ: Այդ կապակցությամբ ավելի ու ավելի են կարևորվում տարբեր տեսակի տեղեկատվական և կառավարման **ծառայությունները**: Առաջավոր երկրներում այս ոլորտում այժմ ընդգրկված է աշխատուժի 50-60 տոկոսը: Միջին խավի բարձր տեսակարար կշիռը բնակչության մեջ հետարդյունաբերական հասարակության սոցիալական կայունության ամուր երաշխիք է:

Ջարգացած երկրներին բնորոշ է բարձր կենսամակարդակը: Պետական բյուջեում անհամեմատ աճել է սոցիալական ծախսերի մասնաբաժինը: Մարդկանց ապրելակերպը, մտածողությունը փոխվեցին: Նրանց պահանջմունքների մեջ այժմ գերակշռում էին ոչ թե հանապազօրյա հաց վաստակելու խնդիրները, այլ հեռանկարային ծախսերը, զանազան ծառայություններից օգտվելը, կրթության, առողջության և հանգստի կարիքները բարձր մակարդակով հոգալը: Ահա թե ինչու «բարօրության պետության» բնութագրիչներ դարձան նաև կրթական, առողջապահական և սոցիալական օգնության՝ հիմնականում պետության ջանքերով ստեղծված համակարգերը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՈՒԱԶԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բնութագրե՛ք արդյունաբերական հասարակության ավարտական փուլը, դրա հիմնական արդյունքները:

2. Սոցիալական ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ գիտատեխնիկական հեղափոխությունը: Ներկայացրե՛ք արդի զարգացած երկրների սոցիալական կառուցվածքը:

3. Ի՞նչ է տեղեկատվական հասարակությունը: Ցույց տվե՛ք դրա բնորոշ կողմերը:

ԳԼՈՒԽ 2. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

§ 1. ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՐԳԸ

Չեղարկվող պատերազմյան նոր աշխարհակարգը

Չամատելրոպական և համաշխարհային նշանակության յուրաքանչյուր խոշոր պատերազմի հաջորդում է հին աշխարհակարգի վերանայման և նոր աշխարհակարգի ստեղծման փորձը:

«Նոր աշխարհակարգ» հասկացությունը շրջանառության մեջ դրեց ԱՄՆ նախագահ Ջորջ Բուշ Ավագը 1990թ. Քուվեյթի դեմ իրաքյան ագրեսիայից հետո: Նա ձգտում էր, որպեսզի ագրեսիայի նկատմամբ ամերիկյան արձագանքը չզնահատվի իբրև միակողմանի քայլ, այլ դիտվի որպես հավաքական անվտանգության արտահայտություն:

1990թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի զույգ պալատներին ուղղված իր ելույթում նախագահ Ջ. Բուշ Ավագը ընդգծեց հինգ սկզբունքներ, որոնք պետք է կազմեին զարգացում ապրող և ձևավորվող միջազգային համակարգի կառույցն ու հիմքը: Նա նշեց. «Դուրս գալով անախորժություններով լի այս ժամանակներից, մեր 5-րդ նպատակը կլինի նոր աշխարհակարգը, որը կարող է ի հայտ գալ իբրև նոր դարաշրջան՝ ահաբեկչության սպառնալիքից ավելի ապահովագրված, ավելի հզոր՝ արդարության հետապնդման գործում և ավելի ապահով՝ խաղաղության որոնումներում: Մի ժամանակաշրջան, որում աշխարհի՝ Արևելքի և Արևմուտքի, Յուսիսի և Հարավի ազգերը կարող են բարգավաճել և ապրել ներդաշնակության մեջ»: Խոսքը վերաբերում է ընդհանուր երևույթներին՝ մեծ տերությունների համագործակցությանը, ՄԱԿ-ի հզորացմանը, միջազգային իրավունքի դիրքերի, դերի ու նշանակության ամրապնդմանը:

1989 և 1990-ական թթ. սկզբներին տեղ գտած համաշխարհային նշանակության իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ միջազգային հարաբերությունները դարակազմիկ փոփոխությունների փուլում են: Սոցիալիստական համակարգի փլուզումը Արևելյան Եվրոպայում, Գերմանիայի վերամիավորումը և ապարտեիդի (տարանջատման) ավարտը Հարավային Աֆրիկայում ազդարարեցին «նոր դարաշրջանի» սկիզբը: Վերջինիս բնորոշ առանձնահատկությունները պետք է լինեին փոխադարձ կախվածությունը և համագործակցությունը, համաշխարհայնացումը (գլոբալացում), ռազմական ուժի կիրառման նպատակահարմարության նվազումը, ՄԱԿ-ի նոր դերն ու այդ դերի աճը:

Հատկապես կարևորվում էր ՄԱԿ-ի բարեփոխումների խնդիրը: Առաջին Աշխարհամարտի արդյունքում ի հայտ էր եկել Ազգերի լիգան, իսկ Երկրորդի արդյունքում՝ ՄԱԿ-ը: Այժմ նոր կազմակերպության ստեղծում չէր նախատեսվում: Սակայն ընդունելություն էր գտել այն գաղափարը, որ ՄԱԿ-ը պետք է համապատասխանեցվեր հետսառըպատերազմյան իրողություններին: Սակայն տարբեր պատճառներով մեծ տերությունները (հատկապես ԱՄՆ-ը և Ռուսաստանը) հակված չէին ՄԱԿ-ի բարեփոխումների գաղափարին: ԱՄՆ-ը իրեն դիտարկում էր իբրև սառը պատերազմում հաղթող կողմ: ՄԱԿ-ի ամրապնդումը միայն կարող էր

սահմանափակել վերջինիս «ձեռքերի ազատությունը» միջազգային ասպարեզում: ԽՍՀՄ-ի իրավահաջորդ Ռուսաստանի Դաշնությունը նույնպես զգուշավորություն էր հանդես բերում ՄԱԿ-ի բարեփոխումների հարցում: Ռուսաստանը չունեի ԽՍՀՄ-ի ներուժն ու հզորությունը: ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի մշտական անդամի արտոնյալ կարգավիճակը, որ Ռուսաստանը ժառանգել էր նախկին ԽՍՀՄ-ից, թույլ կտար Ռուսաստանի Դաշնությանը փոխհատուցել իր թուլությունը, որն ակնհայտ էր Խորհրդային Միության փլուզումից հետո: Մինչդեռ ՄԱԿ-ի բարեփոխումների շրջանակներում առաջարկվում էր ընդլայնել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի մշտական անդամների կազմը և սահմանափակել վետոյի իրավունքի կիրառումը: Նման կարգի «բարեփոխումները» միայն կհանգեցնեին Ռուսաստանի «ձայնի» հետագա արժեզրկմանը միջազգային հարաբերություններում: Հետևաբար ԱՄՆ-ը և Ռուսաստանը արգելակեցին ՄԱԿ-ի արմատական բարեփոխումների գործընթացը: Միջազգային կարգավորումը տարերայնորեն իրագործվում էր առկա մեխանիզմների հիման վրա: Բայց քանի որ դրանք չէին սահմանափակում նախկին երկու գերտերությունների՝ իրենց ներուժն օգտագործելու հնարավորությունը, առավելությունն անցնում էր ուժեղ կողմին՝ ԱՄՆ-ին:

Ռուսաստանը մնում էր միակ տերությունը, որ ուներ ԱՄՆ-ի ոչնչացման ներուժ: Սա մի առանձնահատուկ իրավիճակ էր ստեղծել միջազգային հարաբերություններում: Դասական երկբևեռ համակարգը վերացավ դեռ 1991թ., քանզի միմյանց համադրելի երկու բևեռներից մեկը՝ ԽՍՀՄ-ն ու սոցիալիստական համակարգը վերացել էին: Սակայն երբևեռ համակարգը վերջնականապես փլուզվեց միայն 1991-1996թթ.: Այս ընթացքում գործող համակարգը անվանում էին «մեկուկես բևեռի շրջան»: ԱՄՆ-ի և ՌԴ-ի միջև երկբևեռության հարաբերությունները պահպանվում էին միայն ռազմաքաղաքական բնագավառում: Մյուս բոլոր բնագավառներում ԱՄՆ-ը իր ցուցանիշներով բացահայտ առավելություն ուներ Ռուսաստանի նկատմամբ: Նույնիսկ ռազմաքաղաքական բնագավառում ԱՄՆ-ի հետ հավասար դիրքերից հանդես գալու Ռուսաստանի հնարավորությունները նվազում էին:

Միջազգային հարաբերություններում վերստին աճում էր ուժի դերը: Այս երևույթը երկու հիմնական պատճառ ուներ: Նախ, երկբևեռ համակարգի փլուզման արդյունքում նախկին Խորհրդային Միության և սոցիալիստական համակարգի պետությունների տարածքում բազմաթիվ զինված հակամարտություններ ծագեցին: Բացի այդ, ԽՍՀՄ-ի բացակայության պայմաններում ԱՄՆ-ը և ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրները ավելի լայնորեն էին դիմում ուժի կիրառմանը՝ իրենց շահերն ապահովելով տեղական և տարածաշրջանային հակամարտություններում: Դա արվում էր ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների պաշտպանության կարգախոսների ներքո: Իսկ արդեն 1990-ական թթ. կեսերից միջազգային հարաբերություններում գնալով աճում էր խաղաղարար առաքելությունների դերը: Դրա էությունը հետևյալն էր. առանձին հակամարտությունների դադարեցման նպատակով միջազգային հանրությունը կարող է դիմել նաև ուժային միջոցների կիրառմանը: Հատկապես կարևորվում էր մարդասիրական ներխուժման իրողությունը: Համաձայն վերջինիս, պետությունների կոալիցիան, մարդասիրական ձգտումներից ելնելով, կարող էր ռազմական միջամտություն իրագործել երրորդ երկրների հակամարտությունների:

**Արմատական փոփոխությունները միջազգային հարաբերություններում.
2001թ. սեպտեմբերի 11–ի հարձակումն ու դրա հետևանքները**

2001թ. սեպտեմբերի 11–ին ԱՄՆ–ը, երկրորդ Աշխարհամարտից հետո առաջին անգամ հարձակման ենթարկվեց սեփական տարածքում: Քաղաքացիական ինքնաթիռներ զավթած ահաբեկիչների խմբերը դրանք ուղղեցին Նյու Յորքում գտնվող Համաշխարհային առևտրի կենտրոնի զույգ շենքերի և Վաշինգտոնում գտնվող ԱՄՆ–ի Պաշտպանության նախարարության (Պենտագոն) շենքի դեմ: Համաշխարհային առևտրի կենտրոնի զույգ շենքերը («երկվորյակները») լիովին ոչնչացվեցին: Էականորեն վնասվեց նաև Պենտագոնի շենքը: Ահաբեկչական գործողությունների զոհերի թիվը հասնում էր մի քանի հազարի: Աղետի քաղաքական ու հոգեբանական հետևանքները մեծ էին ու ճնշող:

Բացառությամբ 19–րդ դարի քաղաքացիական պատերազմի և 1941թ. Փետրվարի 18–ի Ռազմաօդային ուժերի դեմ ճապոնացիների իրագործած հարձակման, ԱՄՆ–ը չէր տեսել պատերազմներ՝ սեփական տարածքում կամ հարձակումներ սեփական տարածքի վրա: Ամերիկյան ղեկավարությունը չգիտեր, արդյո՞ք տեղ գտածը միանգամյա գործողություն էր, թե՞ նախապես մշակված հարվածների շարքի լոկ առաջին ակտը: Ամերիկյան կառավարությունը պատրաստ չէր պայքարելու այդպիսի հակառակորդի հետ:

ԱՄՆ–ի Կենտրոնական հետախուզական վարչության տվյալներով ԱՄՆ–ում ահաբեկչական գործողությունների կազմակերպման գործում կենտրոնական դեր էր խաղացել Ուսամա բեն Լադենը: Սաուդյան Արաբիայից հեռացած, անվանի տոհմի ներկայացուցիչ բեն Լադենը հաստատվել էր Աֆղանստանում: Նա վերահսկում էր այսպես կոչված Թալիբների կառավարությունը և այստեղից կառավարում իր «Ալ–Քաիդա» ահաբեկչական կազմակերպությունը: Վաշինգտոնը Աֆղանստանից պահանջեց հանձնել աշխարհի թիվ 1 ահաբեկիչին, սակայն մերժում ստացավ: Վաշինգտոնը սպառնում էր պատերազմով, սակայն աֆղանական կողմը բեն Լադենի մասնակցության ապացույցները համարում էր ոչ հանոզիչ: Արդյունքում ԱՄՆ–ը որոշեց պատերազմական գործողություններ սկսել ընդդեմ Աֆղանստանի: Նրան այդ հարցում աջակցեց Մեծ Բրիտանիան, տրամադրելով ԱՄՆ–ին հետախուզական տվյալներ և բրիտանական զորքեր ուղարկելով Աֆղանստան: ՆԱՏՕ–ի մյուս դաշնակիցները նույնպես իրենց բարոյական և քաղաքական աջակցությունը հայտնեցին ԱՄՆ–ին, սակայն չէին ցանկանում զորքեր ուղարկել Աֆղանստան: Այդուհանդերձ, ՆԱՏՕ–ի անդամ հանդիսացող բոլոր երկրները, կազմակերպության 5–րդ հոդվածի համաձայն ԱՄՆ–ի դեմ իրագործված հարձակումը որակեցին իբրև հարձակում բոլորի դեմ, պատրաստակամություն հայտնելով օգնություն ցուցաբերել Միացյալ Նահանգներին: Սակայն ԱՄՆ–ը փաստացի ընդունեց միայն Մեծ Բրիտանիայի օգնությունը:

Իր աջակցությունը ԱՄՆ–ին հայտնեց նաև Ռուսաստանի Դաշնությունը: Ռուսաստանը ոչ միայն ԱՄՆ–ին տրամադրեց հետախուզական տվյալներ և սեփական օդային տարածքից օգտվելու իրավունք, այլև նպաստեց, որ ԱՄՆ–ը օգտվի

Ղրղզստանի և Ուզբեկստանի տարածքում գտնվող ռազմաօդային բազաներից: Փաստացի Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը թալիբների դեմ պատերազմում ԱՄՆ-ի գլխավոր դաշնակիցներն էին:

Ռազմական գործողությունները սկսվեցին 2001թ. հոկտեմբերի 7-ին: 2001թ. դեկտեմբերի 21-ի դրությամբ Թալիբները պարտություն կրեցին և հեռացան երկրի մայրաքաղաքից՝ Քաբուլից: Սակայն ռազմական գործողությունները երկրի հարավային շրջաններում շարունակվեցին մինչև 2002թ. սկզբները: Աֆղանստանի նախագահ դարձավ արևմտամետ գործիչ Ջամիդ Քարզային: Թալիբները հեռացան հարևան Պակիստան: Սակայն ձերբակալել բեն Լադենին կամ պարզել նրա գտնվելու վայրը ամերիկացիներին չհաջողվեց:

2001թ. սեպտեմբերի 11-ի իրադարձությունները վկայում էին միջազգային հարաբերություններում որակապես նոր սպառնալիքի՝ վերազգային ահաբեկչության ի հայտ գալու մասին: Այն չուներ հստակ ազգային կամ պետական պատկանելություն և ի զորու էր հարվածելու ցանկացած երկրի՝ ինչպես արտերկրից, այնպես էլ երկրի ներսից: Միջազգային հանրությունը նման համակցված սպառնալիքի դեմ պայքարի միջոցներ դեռ չէր մշակել:

Վարչակարգերի փոփոխման ռազմավարությունը

2002թ. հանդես գալով Կոնգրեսի զույգ պալատների առջև՝ ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշ Կրտսերը հատուկ հիշատակեց ողջ աշխարհին սպառնացող «Չարիքի առանցքի» մասին: Այդ առանցքում էր նա տեսնում Իրաքը, Իրանը և Հյուսիսային Կորեան: Նախնական տարբերակն էր «Ատելության առանցք» պիտակավորումը, որ պետք է ներառեր Իրաքն ու Ալ-Քաիդան: Սակայն հետագայում առանցքի «անդամների» թիվն ընդլայնվեց, իսկ անվանումը փոխվեց: ԱՄՆ-ի նախագահը նախընտրեց «Չարիքի առանցք» որակավորումը: Միաժամանակ ամերիկյան ղեկավարության կողմից հստակորեն ձևակերպվեց նոր՝ «Վարչակարգերի փոփոխման ռազմավարությունը»: Դրա էությունը հետևյալն էր. բազմաբնույթ, այդ թվում և ռազմական միջոցառումների կիրառման ճանապարհով հասնել որոշակի երկրներում իշխող, սակայն ԱՄՆ-ի համար անցանկալի վարչակարգերի փոփոխմանը: Իբրև հիմնավորում պետք է նշվեր այդ վարչակարգերի՝ միջազգային անվտանգությանն ուղղված սպառնալիքը: Այդ ռազմավարության առաջին թիրախը Իրաքն էր: 2003թ. մարտի 18-ին ԱՄՆ-ը Իրաքին վերջնագիր ներկայացրեց, որում նաև պահանջվում էր, որ Իրաքի նախագահ Սադդամ Հուսեյնը հրաժարվի իշխանությունից և իր հարազատների հետ միասին 48 ժամվա ընթացքում հեռանա երկրից:

Թե ՆԱՏՕ-ի, թե ՄԱԿ-ի շրջանակներում ԱՄՆ-ը լուրջ խոչընդոտներ ուներ: Բազմաթիվ երկրներ դեմ էին Իրաքի դեմ պատերազմին: Սակայն 2003թ. մարտի 19-ին սկսվեց ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ներխուժումը Իրաք: Այն ավարտվեց մայիսի սկզբներին՝ Իրաքի պարտությամբ: Իրաքի նախագահ Սադդամ Հուսեյնը հեռացվեց իշխանությունից և ավելի ուշ՝ մահապատժի ենթարկվեց: Իրաքում սկսվեց ժողովրդավարական համակարգին անցնելու գործընթացը: Իրաքի նախագահ

դարձավ անվանի քուրդ գործիչ Ջալալ Թալաբանին: Իսկ արդեն 2003թ. մայիսի 29-ին միաձայն ընդունվեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի թիվ 1483 բանաձևը՝ հետպատերազմյան Իրաքի վերականգնման վերաբերյալ: Դրանով փաստորեն ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը հաշտվում էր տեղ գտած գործողության հետ:

Ժամանակի ընթացքում ԱՄՆ-ը որակվեց իբրև բարձրագույն հզորության հասած գերտերություն՝ հիպերտերություն: «Հիպերտերություն» հասկացությունը շրջանառության մեջ դրվեց դեռ 1990-ական թվականներին: Հիպերտերություն կոչվելու համար երկիրը պետք է չունենա մրցակիցներ առնվազն երեք հիմնական բնագավառներում՝ ռազմական, տնտեսական և մշակութային: 2004թ. դրությամբ ԱՄՆ-ի ռազմական հզորությունը հավասար էր աշխարհի մնացյալ, իրեն հաջորդող տասնյոթ տերությունների ռազմական ուժին՝ միասին վերցրած: Միացյալ Նահանգներն աշխարհի մոտ 130 երկրներում ունի ավելի քան 700 ռազմական բազաներ: Մշակութային և տնտեսական բնագավառում այն նույնպես գերիշխում է: Հետևաբար ներկայիս պատմական ժամանակաշրջանը որակվում է նաև իբրև հիպերտերության կամ «Ամերիկյան խաղաղության» ժամանակաշրջան: Պատմության ընթացքում փառաբանված մեծ տերությունների շարքում թերևս միայն Հռոմեական կայսրությունն է համեմատելի հետսառըպատերազմյան ԱՄՆ-ի հետ:

XXI դարի առաջին և երկրորդ տասնամյակների սահմանագծի իրողությունները հաճախ որակվում են իբրև միաբազմաբևեռ աշխարհ՝ մեկ գերտերությամբ, մի շարք հիմնական համաշխարհային տերություններով և համաշխարհային քաղաքականության վրա գնալով ավելի մեծ ազդեցություն ունեցող տարածաշրջանային տերություններով հանդերձ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ժամանակակից «Նոր աշխարհակարգ» հասկացությունը ո՞վ է դրել քաղաքական շրջանառության մեջ: Ըստ նրա՝ ինչպիսի՞ն էր լինելու այդ աշխարհակարգը: Ի՞նչ դեր էր վերապահվում ՄԱԿ-ին:

2. Ինչո՞ւ ԱՄՆ-ն և Ռուսաստանը չեն ուզում իրագործել ՄԱԿ-ի բարեփոխումներ: Ի՞նչ է նշանակում «մեկուկես բևեռ» համակարգ. ե՞րբ է այն գոյություն ունեցել: Միջազգային հարաբերություններում ինչո՞ւ աճեց ուժի դերը:

3. Վերհանե՞ք 2011 թ. խեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչության հետևանքները միջազգային հարաբերությունների տեսանկյունից: Ի՞նչ պատասխան քայլեր ձեռնարկեց ԱՄՆ-ը:

4. Բացատրե՞ք «Չարիքի առանցք» քաղաքականության բովանդակությունը: Պարզաբանե՞ք «հիպերտերություն» հասկացության էությունը:

§2. ԽՍՀՄ–Ի ՓԼՈՒՋՈՒՄՆ ՈՒ ՆՈՐԱՆԿԱԽ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

Վերակառուցման գործընթացն ու վերջինիս ծախսողունը

1980–ական թվականների կեսերին ԽՍՀՄ–ը կանգնած էր խոր տնտեսական և սոցիալ–քաղաքական ճգնաժամի առջև: Պահանջվում էին արմատական վերափոխումներ: Խորհրդային համակարգում բարեփոխումներ իրագործելու նախաձեռնությամբ հանդես եկավ 1985 թ. ԽՍՀՄ Կենտկոմի նոր գլխավոր քարտուղար ընտրված Միխայիլ Գորբաչովը: Մ.Գորբաչովի կողմից ձեռնարկված բարեփոխումները ստացան «*վերակառուցում*» (*պերեստրոյկա*) անվանումը: Վերակառուցումը ենթադրում էր տնտեսական, քաղաքական և գաղափարախոսական բարեփոխումների իրագործում: Ենթադրվում էր, որ վերափոխումների գործում լուրջ լծակ կարող է հանդիսանալ հրապարակայնության հռչակումը, ինչպես նաև հասարակության ժողովրդավարացման քաղաքականությունը:

Տնտեսական ոլորտում վերակառուցումն անցավ երեք փուլով.

- Երկրի սոցիալ–տնտեսական զարգացման խթանում և արագացում.
- Արմատական տնտեսական բարեփոխումների իրագործում.
- Հանրապետությունների և տարածաշրջանների անցումը տնտեսական հաշվարկի:

Քաղաքական ու գաղափարախոսական ոլորտում (մասնավորապես հրապարակայնության և հասարակության ժողովրդավարացման քաղաքականության մեջ) Մ.Գորբաչովը հասավ միայն աննշան հաջողությունների: Հասարակության ժողովրդավարացման գործընթացը խիստ դանդաղ էր ընթանում, իր իսկ՝ կոմունիստական - կուսակցության դեպքում իրավիճակը գրեթե քարացած էր: Լայնամասշտաբ փոփոխությունները երկրում տեղ գտան միայն 1988թ. վերջերին: Երկրում ընտրական նոր համակարգ ընդունվեց և փոխվեցին ԽՍՀՄ–ում պետական մարմինների գործունեության սկզբունքները: Իշխանության բարձրագույն մարմին հռչակվեց ժողովրդական պատգամավորների համագումարը, իսկ Գերագույն խորհուրդը դարձավ բազմաթիվ գործառույթներ ունեցող մշտապես գործող մարմին: Արդեն 1990թ. մարտին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների 3–րդ համագումարը չեղյալ հայտարարեց «ԽՄԿԿ ղեկավար և ուղղորդող դերի» վերաբերյալ ԽՍՀՄ Սահմանադրության 6–րդ հոդվածը, ինչը նշանակում էր քաղաքական համակարգի փլուզում: 1989 թվականից երկրում ի հայտ եկավ անկախ աշխատավորական շարժումը: Սկսվեց նաև ընդդիմադիր կուսակցությունների ձևավորման գործընթացը: Սակայն դրա հետ մեկտեղ ԽՍՀՄ ղեկավարությունը նախկին մեթոդներով էր ձգտում կարգավորել վերակառուցման արդյունքում վերստին բարձրացված ազգային ինքնորոշման և մի շարք այլ ցավոտ հարցեր (Ղարաբաղյան հարց և այլն):

Տնտեսական բարեփոխումները նույնպես տապալվեցին: Այստեղ վերափոխումների հիմքում դրվեցին ավանդական վարչահրամայական մեթոդները, հրահանգները, որոշումներն ու օրենքները (պետական ձեռնարկությունների, կոոպերացիայի և այլն): Սակայն գերատեսչությունների թելադրանքի պայմաններում այդ ամենը տանում էր միայն արտադրության անկմանը, ինչն իր հերթին բացասաբար էր անդրադառնում

սպառման շուկայի վրա: Համատարած կերպով վաճառքում այլևս չկային լայն սպառման ապրանքները, սննդամթերքի համար կտրոններ մտցվեցին, շրջանառության մեջ դրվեցին առևտրի սահմանափակման նաև այլ մեթոդներ: Երկրում ծաղկում էր սպեկուլյացիան, սև շուկաներն, իսկ մաֆիոզ խմբերը վերահսկում էին առևտրի և մատակարարման ոլորտները:

Այս պայմաններում 1990թ. կայացած ԽՄԿԿ 28–րդ համագումարում հաստատվեց շուկայական հարաբերություններին անցնելու անհրաժեշտությունը: Սակայն այդ անցումը պետք է տեղի ունենար պետության վերահսկողության ներքո և բնակչության սոցիալական ապահովության համակարգի պահպանման պայմանով: 1990թ. աշնանը մշակվեցին տնտեսական բարեփոխումների երկու ծրագրեր: Դրանցից առաջինը մշակվել էր Ն.Ռիժկովի գլխավորած խորհրդային կառավարության կողմից, իսկ մյուսը՝ Շատալինի և Յավլինսկու հեղինակած «500 օր» ծրագիրը մշակվել էր ռուսաստանյան դեկավարության հովանավորությամբ: Սկզբում Մ.Գորբաչովը հակված էր «500 օր» ծրագրի օգտին, սակայն հետագայում նա առաջարկեց այդ երկու ծրագրերի հիման վրա պատրաստել մեկ միասնական ծրագիր: ԽՍՀՄ նախագահը չէր ցանկանում գնալ արմատական վերափոխումների:

ԽՍՀՄ փլուզման գործընթացը

1990թ. մարտ–մայիս ամիսներին կայացան միութենական հանրապետությունների իշխանության օրենսդիր մարմինների ընտրությունները: ԽՍՀՄ–ում սկսվեց «սուվերենությունների շքերթը», երբ մեկը մյուսի հետևից միութենական հանրապետությունները հայտարարում էին իրենց ինքնուրույնության և անկախության մասին: Անկախություն հռչակած հանրապետությունները հայտարարում էին իրենց տարածքում սեփական օրենքների գերակայության և միութենական օրենքների կիրառումը դադարեցնելու մասին: Իսկ արդեն 1990 թ. հունիսի 12–ին ընդունվեց Ռուսաստանի պետական սուվերենության մասին հռչակագիրը: Սա արդեն ԽՍՀՄ–ի վերջնական փլուզման սկիզբն էր: Տնտեսական կապերի խզումը նոր միութենական պայմանագրի մշակման անհրաժեշտություն ստեղծեց: 1991թ. մարտի 17–ին կայացավ ԽՍՀՄ–ի պահպանման անհրաժեշտության վերաբերյալ հանրաքվեն: Հանրաքվեի մասնակիցների երեք քառորդի պատասխանն «այո» էր: 1991թ. մայիսին սկսվեց Միութենական պայմանագրի մշակումը: Թեև վերջինիս նախագիծը չընդունվեց, պայմանագրի ստորագրումը նշանակվեց 1991թ. օգոստոսի 20–ին: Սակայն դեպքերը զարգանում էին ԽՍՀՄ փլուզման ուղղությամբ:

1991թ. օգոստոսի 19–ին երկրում պետական հեղաշրջում իրագործվեց: Դրիմում իր հանգիստն անցկացնող Մ.Գորբաչովը հեռացվեց իշխանությունից, իսկ երկրի կառավարումը ստանձնեց ձևավորված Արտակարգ իրադրության պետական կոմիտեն (ԱԻՊԿ): Հեղաշրջումը ձախողվեց, քանզի այն վատ էր կազմակերպված, իսկ ժողովուրդը պասիվություն հանդես բերեց: 1991թ. օգոստոսի 21–ին Դրիմից Մոսկվա բերվեց ԽՍՀՄ նախագահ Մ.Գորբաչովը: Նա ԱԻՊԿ–ի անդամներին ձերբակալման հրամաններ արձակեց: Այս պահից սկսած՝ իրական իշխանությունն անցավ Ռուսաստանի նախագահ Բ.Ելցինին: Օգոստոսյան դեպքերի արդյունքը դարձավ նաև քաղաքական

ասպարեզից ԽՄԿԿ–ի հեռացումը: Վերջինիս գործունեության դադարեցման մասին հրամանը ստորագրեց Բորիս Ելցինը:

Թեև Ռուսաստանի ղեկավարությունը ԱԻՊԿ–ի դեմ պայքարի շրջանակներում նպաստեց Մ.Գորբաչովի իշխանության վերականգնմանը, այն ամենևին մտադիր չէր թույլատրելու ՌՍՖՍՀ–ի տարածքում միութենական իշխանության մարմինների վերահսկողության վերականգնումը և ձգտում էր դուրս բերել Ռուսաստանը Խորհրդային Միության իշխանական կառույցների վերահսկողությունից: Բ.Ելցինի ղեկավարությամբ Ռուսաստանյան Դաշնությունում աշխատանքներ էին տարվում ԽՍՀՄ վերափոխման սեփական նախագծի մշակման ուղղությամբ: Ռուսաստանյան այդ նախագիծը ներկայացվեց 1991թ. հոկտեմբերի 1–ին: Նախագծի համաձայն՝ ՌՍՖՍՀ–ն պետք է վերածվեր անկախ պետության՝ դառնալով Խորհրդային Միության միակ ժառանգը միջազգային ասպարեզում: Նախագծով հաշվարկված էր, որ Ռուսաստանյան դաշնությունը, ունենալով հարուստ ռեսուրսներ և ռազմական հզորություն, դեպի իրեն կձգի նաև մյուս հանրապետությունները: Հետևաբար նոր ինտեգրումը, նախագծի հեղինակների կարծիքով, անհամեմատ ավելի նպաստավոր կլիներ ռուսական կողմի համար:

Իր հերթին 1991թ. աշնանը Գորբաչովի նախաձեռնությամբ վերսկսվեցին աշխատանքները միութենական պայմանագրի նոր նախագծի մշակման ուղղությամբ: Նոյեմբերի 14–ին ԽՍՀՄ Պետական խորհուրդը քննարկեց ԽՍՀՄ–ի փոխարեն **Սուվերեն Պետությունների Միության** ստեղծման վերաբերյալ պայմանագրի նախագիծը: Չնայած Ռուսաստանի, Բելոռուսիայի և Ուկրաինայի առաջնորդների արտահայտած առարկություններին՝ նոյեմբերի 25–ին նախագիծը հաստատվեց: Գորբաչովի կարծիքով, որ նոր միությունը լինելու էր «կոնֆեդերատիվ, ժողովրդավարական պետություն»:

Սակայն դեկտեմբերի 1–ին Ուկրաինայում անցկացված հանրաքվեի արդյունքում բնակչության ավելի քան 90 տոկոսն արտահայտվեց հոգուտ անկախության: Մեկ օր անց Ռուսաստանի նախագահը հայտարարեց Ուկրաինայի անկախության ճանաչման մասին:

Գորբաչովը մտադիր չէր զիջելու: 1991թ. դեկտեմբերի 3–ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը հաստատեց Սուվերեն Պետությունների Միություն ստեղծելու վերաբերյալ պայմանագրի նախագիծը, իսկ Գորբաչովը դիմեց միութենական հանրապետությունների գերագույն խորհուրդներին՝ նախագիծը հաստատելու խնդրանքով: Սա ստիպեց Գորբաչովի հակառակորդներին՝ դիմելու կտրուկ միջոցների:

1991թ. դեկտեմբերի 8–ին Բելովեժյան Պուլշայում (Բրեստից ոչ հեռու) տեղի ունեցավ Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի ղեկավարների (Բ.Ելցին, Լ.Կրավչուկ, Ս.Շուլկևիչ) գաղտնի հանդիպումը: Այստեղ է, որ Ռուսաստանը, Ուկրաինան և Բելոռուսիան ստորագրեցին **Անկախ պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ)** կազմավորման վերաբերյալ պայմանագիրը: Պայմանագրում նաև ասվում էր. «ԽՍՀՄ–ն՝ իբրև միջազգային իրավունքի սուբյեկտ և աշխարհաքաղաքական իրողություն, դադարեցնում է իր գոյությունը»: **Բելովեժյան համաձայնագիրը** վճռորոշ դեր խաղաց Խորհրդային Միության փլուզման գործում: Դեկտեմբերի 9–12–ին Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի և ՌՍՖՍՀ–ի Գերագույն խորհուրդները

չեղյալ հայտարարեցին ԽՍՀՄ կազմավորման վերաբերյալ 1922թ. դեկտեմբերին կնքված պայմանագիրը: Գրեթե միաժամանակ հիշյալ երկրների Գերագույն խորհուրդները վավերացրին նաև Բելոլվեժյան համաձայնագիրը: Հիշյալ համաձայնագրի երեք մասնակիցները դարձան անկախ պետությունների նախագահներ: Իսկ արդեն 1991թ. դեկտեմբերի 21-ին Ալմա Աթայում կայացած հանդիպման ընթացքում (որին Գորբաչովը հրավիրված չէր) ԽՍՀՄ 11 նախկին հանրապետություններ հայտարարեցին ԽՍՀՄ-ի գոյության վերջնական դադարեցման մասին և ստեղծեցին ԱՊՀ կոորդինացիոն կառույցները: Նախկին խորհրդային հանրապետություններից միայն Մերձբալթյան երկրներն (Լատվիա, Լիտվա, Էստոնիա) ու Վրաստանը չմիացան ԱՊՀ-ին:

1991թ. դեկտեմբերի 25-ին Մ. Ս. Գորբաչովը հրաժարական տվեց: Պատմության մեջ նա մնաց իբրև ԽՍՀՄ առաջին և վերջին նախագահ: Կրեմլից իջեցվեց ԽՍՀՄ կարմիր դրոշը: Շուրջ 70-ամյա ուղի անցած Խորհրդային Միությունը դադարեց գոյություն ունենալուց:

ԽՍՀՄ-ի փլուզման պատճառները

Պատմականորեն ԽՍՀՄ-ը կրկնեց բազմազգ բազմաթիվ այլ կայսրությունների ճակատագիրը, որոնք որոշակի վերելքից հետո օրինաչափորեն փլուզվել ու հեռացել են պատմական ասպարեզից: ԽՍՀՄ փլուզումը մի շարք պատճառների արդյունքն էր: Դրանք էին՝ ա) կուտակված ազգային խնդիրներն ու խորացող հակասությունները, բ) վերակառուցման շրջանի տնտեսական բարեփոխումների ձախողումը, գ) կոմունիստական գաղափարախոսության ճգնաժամն ու ԽՍՀՄ հիմքը կազմող ԽՄԿԿ դերի թուլացումը՝ վերջինիս մենիշխանության վերացման հետ մեկտեղ, դ) վերակառուցման շրջանում հանրապետությունների և նրանց կազմի մեջ մտնող ինքնավար կազմավորումների ազգային ինքնորոշման շարժումը, ե) նոր ազգային էլիտայի ձգտումը դեպի իշխանություն և ֆինանսատնտեսական ռեսուրսներ: Սակայն ԽՍՀՄ փլուզման գործում որոշակի դեր խաղացին նաև սուբյեկտիվ գործոնները՝ Մ.Գորբաչովի թույլ տված սխալներն ու նրա անհետևողական քայլերը բարեփոխումների իրագործման գործում: Կարևոր էր նաև Բ.Ելցինի գլխավորությամբ գործող Ռուսաստանի նոր ղեկավարության ձգտումը՝ հասնելու լիարժեք իշխանության և այլն:

ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետևանքները

ԽՍՀՄ-ի փլուզումն ունեցավ որոշակի տնտեսական և քաղաքական հետևանքներ: Պետական անկախության շնորհիվ նշանակում էր, որ այսուհետև նորանկախ պետություններն իրենք պետք է հոգային իրենց տնտեսական կարիքներն ու ինքնուրույն որոշումներ կայացնեին: Սակայն տնտեսական անկախության ձեռքբերումը դժվարին խնդիր էր: Նորանկախ պետությունների մեծ մասի բնակչության կենսամակարդակն առժամանակ անկում ապրեց անկախության ձեռքբերումից հետո:

Ավելին՝ նախկին խորհրդային հանրապետություններից շատերն անկախացումից հետո կորցրին արտահանման նախկին շուկաները, քանզի նախկինում Մոսկվան էր ապահովում իրենց մուտքը այդ շուկաներ: Արդյունքում նախկին խորհրդային հանրապետություններից շատերի մասնաբաժինը միջազգային ապրանքաշրջանառության մեջ նվազեց: Փոխարենը՝ աճեց հետխորհրդային նորանկախ երկրների կախվածությունն արտաքին առևտրից:

ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում էական խնդիր դարձավ մտավոր ներուժի՝ որակյալ ու հեռանկարային մասնագետների հեռացումը հայրենիքից: Այս երևույթը ստացել է «ուղեղների արտահոսք» անվանումը: Մեծ ծավալ ընդունեց նաև բնակչության արտագաղթը:

Աշխարհի քարտեզի վրա հայտնվեցին տասնհինգ նորանկախ երկրներ: Ի հայտ եկավ նաև ԱՊՀ-ն: Բանն այն է, որ նախկին ԽՍՀՄ-ի տարբեր հատվածների միջև նախկինում ձևավորվել էին առևտրատնտեսական հաստատուն կապեր, ինչը խզելն այնքան էլ նպատակահարմար չէր: Նախկին խորհրդային Միության ժողովուրդներն ունեին ընդհանուր պատմական, մշակութային ժառանգություն և աշխարհայացքային ընդհանրություններ: Նրանք գիտակցում էին քաղաքական և տնտեսական կապերը խզելու և մեկուսանալու բացասական հետևանքները: Ռուսաստանյան Դաշնությունը նույնպես ձգտում էր իր ազդեցության տակ պահելու ԽՍՀՄ նախկին անդամներին, որոնք իրավական տեսանկյունից անկախ պետություններ էին:

Խորհրդային Միության փլուզումն ունեցավ նաև մի շարք այլ համաշխարհային նշանակության հետևանքներ: ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում հնարավոր դարձավ անհամեմատ ավելի զորեղ ու հաստատուն Եվրամիության ստեղծումը, որը ներկայումս տարածվելով, ընդգրկում է նաև նախկին խորհրդային Միության մերձբալթյան հանրապետությունները: Միաժամանակ առանց Սոցիալիստական համակարգի փլուզման և Գերմանիայի վերամիավորման նույնպես հնարավոր չէր ուժեղ ու լիարժեք Եվրամիության կայացումը: ԵՄ-ն չէր կարող հզոր լինել, եթե Ռուսաստանի և նախկին սոցիալիստական երկրների տարածքներից արևմտյան երկրներին չնատակարարեին էժան հումք ու էներգակիրներ: ԵՄ-ն առանց կոմունիստական բլոկի փլուզման կլիներ նվազ կենսունակ և տնտեսապես ավելի խոցելի: Մինչդեռ ներկայումս Եվրամիության բոլոր երկրների համար մատչելի են նախկին ԽՍՀՄ-ի անսահման հումքն ու ՏՓԽ-ի մեջ ընդգրկված նախկին սոցիալիստական երկրների էժան արտադրական կարողությունները, որոնք էականորեն նվազեցրին ԵՄ-ից աշխարհի այլ երկրներ արտահանվող ապրանքների ինքնարժեքը: ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական համակարգի փլուզման արդյունքում հնարավոր դարձավ ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումն ու ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ միաբևեռ աշխարհակարգի ստեղծումը:

Խորհրդային Միության փլուզումից էականորեն շահեց հատկապես Չինաստանը: Վերջնականորեն հասկանալով, որ ԽՍՀՄ-ի տնտեսական մոդելը կենսունակ չէ, ՉԺՀ-ն իրականացրեց համընդգրկուն արդիականացման ծրագիր, միաժամանակ կասեցնելով մինչ այդ տեղ գտած քաղաքական ազատականացման գործընթացը: Թեև ՉԺՀ-ում անվիճելի էին մնում Կոմունիստական կուսակցության ղեկավար դիրքերը, ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո տնտեսական համակարգի առումով

այն բոլորովին այլ, արդիականացած երկիր էր՝ ի տարբերություն 1980-ական թվականների: ԽՍՀՄ-ի փլուզման անցանկալի հետևանքներից մեկը դարձավ քաղաքական իսլամի ակտիվացումը: Վերջնականապես հիասթափվելով կոմունիստական գաղափարախոսությունից և այն համարելով ոչ կենսունակ, որոշ իսլամական երկրներ կրկին ակտիվացրեցին կրոնական գաղափարախոսությունը, այն օգտագործելով քաղաքական նպատակներով:

Միաժամանակ ԽՍՀՄ-ի փլուզումով ավարտվեցին Սառը պատերազմի ընթացքում երրորդ աշխարհում տեղ գտած մի շարք պատերազմներ: Որոշ տարածաշրջանների երկրներից Խորհրդային Միության անսպասելի հեռացումից հետո վերջիններս ծայրահեղ շփոթմունքի մեջ էին: Բազմաթիվ երկրներ հզորագույն տերությունների համար դարձան ոչ այնքան կարևոր ու նոռացված, իսկ տեղի բնակչությունն էականորեն տուժեց: Խնդիրն այն է, որ մի շարք երկրներ զրկվեցին արտաքին տնտեսական և ռազմական օգնությունից, որ նախկինում ստանում էին ԽՍՀՄ-ից ու ԱՄՆ-ից: Սառը պատերազմի ընթացքում տեղ գտած այդ պատերազմների ու արտաքին օգնության ծավալների կրճատման հետևանքները մինչև օրս էլ զգացվում են երրորդ աշխարհում: Սակայն դրա հետ մեկտեղ ԽՍՀՄ-ի ու սոցիալիստական ճամբարի փլուզման արդյունքում ի հայտ եկան մի շարք այլ ողբերգական իրադարձություններ ու պատերազմներ հետխորդային ու նախկին Հարավսլավիայի տարածքում, որոնց պատճառների շարքում էին չլուծված ազգային, կրոնական, տնտեսական խնդիրներն ու վիճելի սահմանների հարցը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ և ինչո՞ւ ԽՍՀՄ-ում արմատական փոփոխությունների պահանջ առաջացավ: Ո՞վ հանդես եկավ բարեփոխումներ իրականացնելու նախաձեռնությամբ, ի՞նչ անուն ստացան այդ բարեփոխումները:

2. Տնտեսական ոլորտում ի՞նչ փոփոխություններ ընթացան բարեփոխումները: Ինչպե՞ս ընթացան բարեփոխումները քաղաքական ու գաղափարախոսական ոլորտում: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցան այդ բարեփոխումները:

3. Ո՞րն էր «սուվերենությունների շքերթի» էությունը: Ե՞րբ է ընդունվել Ռուսաստանի պետական սուվերենության մասին հռչակագիրը: Ի՞նչ իրադարձություններ հաջորդեցին դրան:

4. Ե՞րբ ԽՍՀՄ-ում պետական հեղաշրջում իրագործվեց. ինչո՞ւ այն ձախողվեց: ԽՍՀՄ-ի վերափոխման կամ նրա փոխարեն այլ պետական կազմավորում ստեղծելու ի՞նչ նախագծեր կային: Ե՞րբ և որտե՞ղ է ստորագրվել ԱՊՀ-ի կազմավորման մասին պայմանագիրը: Ո՞ր հանդիպման ընթացքում հայտարարվեց ԽՍՀՄ-ի գոյության դադարեցման մասին: Թվարկե՞ք ԱՊՀ-ին անդամակցած հանրապետությունները:

5. Պարզաբանե՞ք ԽՍՀՄ-ի փլուզման պատճառները և հետևանքները:

§ 3. ՆԱՏՕ–Ն ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՆՈՐ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՆԱՏՕ–ի ընդլայնումն ու վերածնավորումը

1991 թ. Պրահայում լուծարվեց Վարշավյան պակտի կազմակերպությունը: Միջազգայնագետները սկսեցին խոսել ՆԱՏՕ–ի հնարավոր մայրամուտի մասին: Ռուսաստանը փորձում էր նոր շունչ տալ Յեխինկի գործընթացին, Եվրոպայի անվտանգության և համագործակության կազմակերպությունը (ԵԱՀԿ) դարձնելով Եվրոպական անվտանգության շղթայի կենտրոնական օղակը: Ֆրանսիան հանդես եկավ «Եվրոպական պաշտպանության» համակարգի ստեղծման գաղափարով: Ֆրանսիացիները գտնում էին, որ պետք է զարկ տրվի ռազմաքաղաքական և պաշտպանական համագործակցությանը՝ Եվրամիության շրջանակներում: Սակայն ՆԱՏՕ–ն դարձավ Եվրոպական երկրների ռազմաքաղաքական համախմբման կենտրոն և պահպանեց իր դիրքերը: Դա տեղի ունեցավ ոչ միայն ԱՄՆ–ի գործադրած ջանքերի շնորհիվ, այլև նախկին սոցիալիստական երկրների ու ԽՍՀՄ որոշ հանրապետությունների՝ հետխորհրդային Ռուսաստանից հեռանալու ձգտումների արդյունքում: Միակ գերտերությունը՝ ԱՄՆ–ը և նրա գլխավորած ռազմաքաղաքական դաշինքը դարձան ձգողականության այն բևեռը, որն էլ սահմանեց Եվրոպայում և աշխարհում միջազգային հարաբերությունների զարգացման գլխավոր ուղղությունը:

ՆԱՏՕ–ն և «Ժողովրդավարության ընդլայնումը»

1993թ. գալով իշխանության՝ Դեմոկրատական կուսակցության վարչակարգն ԱՄՆ–ում ավելի մեծ ուշադրություն էր դարձնում նախկին սոցիալիստական երկրների հետ հարաբերություններին: Այդ երկրները ավտորիտարիզմից անցում էին կատարում Ժողովրդավարությանը: Ընդհանուր վերափոխումների շրջանում ԱՄՆ–ի ղեկավարությունը ձգտում էր դրանք ուղղել իրեն ձեռնտու հունով: Ամենից առաջ ԱՄՆ–ը ձգտում էր նվազագույնի հասցնել ռուսական ռազմական սպառնալիքի վերակենդանացման հավանականությունը: Անհրաժեշտ էր համարվում նաև այնպիսի պայմանների ստեղծումը, որ հնարավորություն կընձեռներ Արևմուտքի առավել զարգացած երկրներին մուտք գործել նախկին «փակ երկրներ», օգտվելով վերջիններիս մտավոր, էներգետիկ, հումքային, մարդկային և այլ ռեսուրսներից: Այդ նպատակով անհրաժեշտ էր հաղթահարել վերջիններիս մեկուսացվածությունը՝ այդ երկրները ներգրավելով համաշխարհային տնտեսական և քաղաքական գործընթացներում: Այդ դեպքում ԱՄՆ–ը երիտասարդ Ժողովրդավարական վարչակարգերին կդարձներ իր գործընկերները, իր ազդեցությունը տարածելով նրանց վրա: Արդեն 1993թ. Է. Լեյքը, որ ԱՄՆ–ի նախագահ Բ.Զլինթընի օգնականն էր, առաջ քաշեց «Ժողովրդավարության ընդլայնման» գաղափարը: Համաձայն դրա, ամերիկյան արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություններից էր համարվում Եվրասիայի նախկին սոցիալիստական վարչակարգերի Ժողովրդավարացմանն աջակցելը: Արևմուտքը չէր վստահում ՌԴ–ին, վերջինիս համարելով չափից դուրս զորեղ, անկանխատեսելի և վտանգավոր: Հետևաբար ֆինանսական մեծ

աջակցություն չէր ցուցաբերում վերջինիս: Ընդ որում, տնտեսականին զուգահեռ Լեյքի ռազմավարությունը ուներ նաև ռազմաքաղաքական բովանդակություն: «Ժողովրդավարության ընդլայնումը» ենթադրում էր, որ ժողովրդավարությանն անցումը հաղթահարած երկրները կդառնան նաև արևմտյան ռազմաքաղաքական և տնտեսական կառույցների անդամ: Ենթադրվում էր նաև, որ ԽՍՀՄ-ի նախկին արևելաեվրոպական դաշնակիցները կդառնան ՆԱՏՕ-ի անդամ: Հետևաբար նոր աշխարհակարգի կարևորագույն տարրերից մեկը դարձավ ՆԱՏՕ-ի ընդլայնումը դեպի արևելք:

Ջարգացման այս հեռանկարը անհանգստացնում էր Ռուսաստանին: Սակայն կանխել հիշյալ գործընթացը Մոսկվան անկարող էր:

Ընդհանուր առմամբ ԱՄՆ-ի հիմնական նպատակներն էին՝ պահպանել բացարձակ ռազմական գերակշռությունն աշխարհում, հետևողականորեն պահել տնտեսական բարգավաճման բարձր ցուցանիշները, իսկ արտերկրում ծավալել ազատ շուկայի և ժողովրդավարության սկզբունքները:

ՆԱՏՕ-ի նոր ռազմավարական հայեցակարգը

Ձևավորելով ՆԱՏՕ-ի հետ Ռուսաստանի փոխհարաբերությունների նոր մեխանիզմներ, ԱՄՆ-ը փորձում էր մեղմել Ռուսաստանի անհանգստությունը՝ իր սահմաններին հյուսիսատլանտյան դաշինքի մոտենալու հետ կապված: Իր հերթին Ռուսաստանը ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցության ճանապարհով փորձում էր նպաստել հիշյալ կառույցի կերպարանափոխությանը: Սակայն ՆԱՏՕ-ն գնաց բոլորովին այլ ճանապարհով: 1999թ. ընդունվեց ՆԱՏՕ-ի նոր ռազմավարական կոնցեպցիան, որն արմատապես փոխեց այդ կազմակերպության նպատակներն ու խնդիրները: Ագրեսիայի դեպքում հավաքական պաշտպանության սկզբունքին զուգահեռ դրվում էր նաև ռազմավարական նոր նպատակ՝ «ընդլայնված Եվրաստլանտյան ողջ տարածաշրջանում անվտանգության ու կայունացման ապահովումը»: Ոչ միայն ընդգծվում էր ՆԱՏՕ-ի դերը հակամարտությունների կանխարգելման գործընթացներում, այլև շեշտվում ճգնաժամի ժազման դեպքում հակամարտությունների արդյունավետ կարգավորման գործընթացին ՆԱՏՕ-ի մասնակցության իրավունքը :

Նոր հայեցակարգի համաձայն ՆԱՏՕ-ն իրեն իրավունք էր վերապահում ռազմական ուժ գործադրելու կազմակերպության անդամ հանդիսացող երկրների տարածքից դուրս՝ առանց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի լիազորությունները ստանալու: Այսպիսով տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական դաշինքից ՆԱՏՕ-ն վերածվեց ԱՄՆ-ի ղեկավարությամբ գործող համաաշխարհային նշանակության ուժային կառույցի:

ՆԱՏՕ-ն և հակամարտությունը Հարավսլավիայում

Հետսառըպատերազմյան ժամանակաշրջանում պատերազմական գործողություններ տեղ գտան Իրաքում և Աֆղանստանում: Սակայն հակամարտությունների

առունով ՆԱՏՕ–ն գերազանցապես հիշատակվում է նախկին Հարավսլավիայի տարածքում իրագործված ռազմաքաղաքական միջամտության հետ կապված: Մասնավորապես, 1994թ. ՆԱՏՕ–ի օդուժը ռմբահարեց դեռ 1991թ. անկախացած Խորվաթիայի կազմում գտնվող և Սերբիային միանալու ձգտող Սերբական Կրայինայի Հանրապետությունը:

Միջամտության անհրաժեշտությունը զգացվեց նաև Հարավսլավիայի մեկ այլ հանրապետության՝ 1992թ. անկախացած Բոսնիա–Հերցեգովինայում բռնկված հակամարտության կապակցությամբ: Արդյունքում 1995թ. նոյեմբերին Դեյթոնում (ԱՄՆ) կայացավ Սերբիայի, Խորվաթիայի և Բոսնիայի ու Հերցեգովինայի առաջնորդների հանդիպումը՝ ԱՄՆ–ի, Ռուսաստանի և Եվրամիության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Հստակեցվեցին Բոսնիայում ու Հերցեգովինայում խաղաղության հաստատման վերաբերյալ ապագա պայմանագրի ընդհանուր սկզբունքները: Իսկ արդեն 1995թ. դեկտեմբերին Բոսնիայի ու Հերցեգովինայի, Սերբիայի և Խորվաթիայի նախագահները Փարիզում ստորագրեցին վերջնական համաձայնագիրը: Այսուհետև Բոսնիան ու Հերցեգովինան գրեթե 50/50 հարաբերությամբ բաժանվում էր երկու մասի՝ Բոսնիայի ու Հերցեգովինայի Դաշնություն (որը ներառում էր գերազանցապես խորվաթներին ու մուսուլմաններին) և Սերբական Հանրապետության (որը ներառում էր գերազանցապես սերբերին): Էթնիկ երեք խմբերն էլ հավասար սահմանադրական իրավունքներ ունեն ողջ երկրի տարածքում: Անթույլատրելի է համարվում ԲՀ–ի Սերբական հանրապետության միավորումը Սերբիայի հետ:

1990–ական թվականների վերջերին ծայրահեղորեն սրվեց իրավիճակը Սերբիայի կազմում գտնվող Կոսովոյի տարածքում, որի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունն ալբանացիներ էին: Կոսովոյի ալբանական բնակչությունը չէր ճանաչում Բելգրադի իշխանությունը և ստեղծել էր կառավարման սեփական մարմինները: Քաղաքական չափավոր թևը գլխավորում էր Իբրահիմ Ռուզովան: Ստեղծվել էր նաև «Կոսովոյի ազատագրման բանակը», որը բազմաթիվ ուներ հյուսիսային Ալբանիայի տարածքում և այդտեղից հարվածներ էր հասցնում դաշնային ուժերին: Ընդհանրապես Կոսովոյի ալբանացիները միանշանակ վայելում էին հարևան Ալբանիայի տնտեսական, քաղաքական և դիվանագիտական աջակցությունը: Փորձելով վերահաստատել իր վերահսկողությունը Կոսովոյի նկատմամբ, Հարավսլավիայի Դաշնային հանրապետության նախագահ Ս.Միլոշևիչը բանակի և ռազմական ուստիկանության լրացուցիչ ուժեր մտցրեց Կոսովո: Կառավարական և ալբանական զորքերի միջև սկսեցին ընդհարումներ, որոնք ուղեկցվում էին ալբանական բնակչության էթնիկական զտումներով: ՆԱՏՕ–ի անդամ երկրները Միլոշևիչից պահանջում էին բանակցություններ սկսել Կոսովոյի ալբանացիների հետ:

1999թ. փետրվար–մարտ ամիսներին Ռամբույեում (Ֆրանսիա) նախկին Հարավսլավիայի խնդիրներով զբաղվող երկրների (ԱՄՆ, ԳԴՀ, Իտալիա, Մեծ Բրիտանիա, Ռուսաստան և Ֆրանսիա) ներկայացուցիչների մասնակցությամբ ընթացան Կոսովոյի հակամարտող կողմերի միջև բանակցություններ: Հաշտության պայմանագրի տեքստը պատրաստ էր, սակայն սերբական կողմը հրաժարվեց այն

ստորագրել, քանզի դեմ էր Կոսովո օտարերկրյա զորքեր մտցնելու պահանջին: Ի պատասխան դրա, ՆԱՏՕ-ն ռազմական գործողություններ սկսեց ընդդեմ Հարավսլավիայի: ՆԱՏՕ-ի օդուծի թիրախ էին հանդիսանում ռազմավարական նշանակություն ունեցող օբյեկտները: Արդեն հունիսին Սերբիայի ներկայացուցիչները ՆԱՏՕ-ի ուժերի հրամանատարության հետ կնքեց հրադադարի վերաբերյալ պայմանագիր: Կառավարական զորքերը դուրս էին բերվում Կոսովոյի տարածքից, իսկ փոխարենը Կոսովո էր մուտք գործում ՆԱՏՕ-ի զորախումբը: Թեև ՆԱՏՕ-ի գործողությունները չէին ստացել ՄԱԿ-ի լիազորությունները, դրանց արդյունքները արժանացան ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի հավանությանը: Իսկ Կոսովոն, լիարժեքորեն օգտվելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքից, ժամանակի ընթացքում հասավ իր նպատակին և ձեռք բերեց անկախություն:

Սակայն որոշ ժամանակ անց իրադրությունը սրվեց նախկին Հարավսլավիայի կազմում գտնվող Մակեդոնիայում: Երբ 1999թ. Կոսովոյում սկսվեցին էթնիկական գտումները, դեպի Մակեդոնիա շարժվեց ալբանացի փախստականների ալիքը: Մակեդոնիայի բնակիչները սակայն մտավախություն ունեին, որ երկրի ալբանացի փոքրամասնությունը կվերածվի մեծամասնության: Երկրում սկսեցին սրվել հակաալբանական տրամադրությունները, իսկ Մակեդոնիայի ալբանաբնակ շրջանները հայտնվեցին ալբանացի զինյալների վերահսկողության տակ: Մակեդոնիայում քաղաքացիական պատերազմի և երկրի բաժանման վտանգ կար: Ալբանացիները պահանջում էին իրենց իրավունքների ընդլայնում, իսկ մակեդոնացիները՝ երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանում: 2001թ. սկսվեցին ռազմական ընդհարումները: Ընդ որում, ալբանացիներին օգնության հասավ «Կոսովոյի ազատագրման բանակը»: Սակայն 2001թ. օգոստոսի 12-ին Եվրամիության և ԱՄՆ-ի միջնորդական ջանքերի շնորհիվ Մակեդոնիայի կառավարության և ալբանական համայնքի ներկայացուցիչների միջև կնքվեց հաշտության համաձայնագիր: Ալբանական զինված ջոկատները զինաթափվեցին, և ՆԱՏՕ-ի խաղաղապահ ուժերը մուտք գործեցին ալբանաբնակ շրջաններ՝ մակեդոնական ոստիկանության հետ մեկտեղ: Որոշ ժամանակ անց Մակեդոնիայի սահմանադրության մեջ տեղ գտան փոփոխություններ և ուղղումներ: Էականորեն ընդլայնվեցին Մակեդոնիայի ալբանական բնակչության իրավունքները: Միաժամանակ ներում շնորհվեց ալբանացի զինյալներին:

Իրավիճակն առժամանակ կայունացավ նախկին Հարավսլավիայի տարածքում: Սերբիայի և Չեռնոգորիայի կոնֆեդերատիվ պետական միության կազմից Չեռնոգորիայի դուրս գալու գործընթացը (2006թ.) խաղաղ բնույթ կրեց: Նախկին Հարավսլավիան վերջնականորեն փլուզվեց:

Այսպիսով, ՆԱՏՕ-ի անմիջական ջանքերի շնորհիվ էականորեն փոխվեց աշխարհի քաղաքական քարտեզը: Նոր իրողություն դարձան նաև «հումանիտար ներխուժումներն» ու խաղաղապահ առաքելությունները:

ՆԱՏՕ–ի խաղաղապահ առաքելությունները

Հետսառըպատերազմյան ժամանակաշրջանում տեղ գտան բազմաթիվ պատերազմներ ու հակամարտություններ, որոնց մեջ այս կամ այն կերպ ներգրավված էին ԱՄՆ–ը՝ իր դաշնակիցներով հանդերձ և ՆԱՏՕ–ն՝ իբրև ռազմա-քաղաքական դաշինք: Սակայն հակամարտությանը, միջնորդական ջանքերին կամ խաղաղարարությանը հաջորդում է միջազգային խաղաղապահության՝ տվյալ երկրում միջազգային ուժերի ջանքերով կայունությունն ապահովելու փուլը: Որպես կանոն, դրանք իրագործվում են ՄԱԿ–ի հովանու ներքո: Սակայն հետսառըպատերազմյան ժամանակաշրջանում, ՄԱԿ–ի հետ համաձայնեցնելով, այդ գործողություններն իրագործվում են անմիջականորեն ՆԱՏՕ–ի և վերջինիս հետ համագործակցող այլ երկրների ուժերի կողմից: ՆԱՏՕ–ի հետ արդյունավետ համագործակցություն է ծավալում նաև Հայաստանի Հանրապետությունը:

Հայաստանը սերտորեն համագործակցում է ՆԱՏՕ–ի հետ՝ «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» ծրագրի շրջանակներում: Մեր երկիրը միաժամանակ ներգրավված է ՆԱՏՕ–ի շրջանակներում գործող «Եվրոատլանտյան համագործակցության խորհուրդ» կազմակերպությունում: Հայաստանը կարևորում է նաև «Անհատական գործողությունների պլանի» իրագործումը՝ մի ծրագիր, որ նախատեսված է ՆԱՏՕ–ի հետ իրենց հարաբերությունները խորացնելու քաղաքական կամք ու կարողություններ ունեցող երկրների համար: Արդեն 2003թ. համագործակցության շրջանակներում իրագործվող ՆԱՏՕ–ի զորավարություններից մեկն իրագործվեց Հայաստանի տարածքում: Այս զորավարություններում առաջին անգամ ներկայացված էր նաև Ռուսաստանը: Հայաստանի Հանրապետությունը ակտիվորեն մասնակցում է նաև ՄԱԿ–ի շրջանակներում ՆԱՏՕ–ի կողմից իրագործվող խաղաղապահ առաքելություններին: Հայ խաղաղապահներն այդ գործողություններն իրագործում են ՆԱՏՕ–ի անդամ երկրների (Հունաստան, Լեհաստան և ԳԴՀ) զորախմբերի կազմում և վերջիններիս անմիջական հրամանատարության ներքո:

Խաղաղապահ գործողություններին ակտիվորեն ներգրավվել է նաև Հայաստանի Հանրապետությունը: 2004թ. սկսած հայ զինվորները հունական բանակի զորախմբի կազմում խաղաղապահ առաքելություն են իրագործում Կոսովոյում: Աջակցելով խաղաղությանն ու կայունությանը Կոսովոյում և նպաստելով վերջինիս միջազգային ճանաչմանը, մենք միաժամանակ գիտակցում էինք, որ Կոսովոյի կայացումն անհրաժեշտ նախադեպ կարող է հանդիսանալ ԼՂՀ–ի միջազգային ճանաչման համար:

2003թ. իրաքյան պատերազմի ավարտից հետո հայ խաղաղապահների զորախումբ ուղարկվեց նաև այդ երկիր: Հայ խաղաղապահները գործում էին Լեհաստանի հրամանատարության ներքո: 2008թ. հոկտեմբերին Հայաստանը վերջնականապես դուրս բերեց իր խաղաղապահ զորախումբը Իրաքի տարածքից: Դա պայմանավորված էր Իրաքում Լեհաստանի խաղաղապահ առաքելության ավարտով:

Հայաստանը ներկայումս ակտիվորեն ներգրավված է Աֆղանստանում իրականացվող խաղաղապահ գործողություններում՝ ՆԱՏՕ–ի գլխավորությամբ գործող Միջազգային անվտանգության աջակցման ուժերի շրջանակներում: Հայ խաղաղապահների գորախումբն Աֆղանստանում ապահովում է Կունդուզ օդանավակայանի անվտանգությունը և գործում է գերմանական հրամանատարության ներքո:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՞ք նախկին սոցիալիստական երկրների հանդեպ ԱՄՆ–ի քաղաքականության հիմնական նպատակները: Բացատրե՞ք «Ժողովրդավարության ընդլայնում» հասկացությունը: Որո՞նք են այդ գաղափարի իրագործման արդյունքները:

2. Ինչո՞ւ է ՆԱՏՕ–ն ընդլայնվում դեպի արևելք: Պարզաբանե՞ք ՆԱՏՕ–ի որդեգրած նոր ռազմավարության էությունը: Այս տեսանկյունից ո՞րն է Ռուսաստանի դիրքորոշումը:

3. Վերհանե՞ք ՆԱՏՕ–ի դերակատարությունը բալկանյան նոր ճգնաժամի լուծման գործում: Ներկայացրե՞ք այդ ճգնաժամի քաղաքական, սոցիալական, էթնիկական և տնտեսական հետևանքները:

4. Ո՞ր երկրներն է խաղաղապահական առաքելություններ իրականացնում ՆԱՏՕ–ն: Ի՞նչ մասնակցություն ունի Հայաստանի Հանրապետությունը խաղաղապահական գործողություններին:

Լրացուցիչ նյութեր

Հյուսիսատլանտյան Համաձայնագրի կազմակերպության ընդլայնումը.

Հիմնադիր 12 անդամներ.

ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Կանադա, Իտալիա, Նիդերլանդներ, Բելգիա, Լյուքսեմբուրգ, Դանիա, Իսլանդիա, Նորվեգիա, Պորտուգալիա:

Առաջին ընդլայնումը.

1952թ. ՆԱՏՕ–ին անդամակցեցին Հունաստանը և Թուրքիան: **1974–1980թթ.** Հունաստանը չէր մասնակցում Հյուսիսատլանտյան Համաձայնագրի կազմակերպության ռազմական կառույցին՝ կազմակերպության մյուս անդամ երկրի՝ Թուրքիայի հետ հարաբերությունների սրման պատճառով:

Երկրորդ ընդլայնումը

1955թ. Հյուսիսատլանտյան Համաձայնագրի կազմակերպությանը անդամակցեց Արևմտյան Գերմանիան (Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը): **1990թ.** ՆԱՏՕ–ին անդամակցեց միացյալ Գերմանիան:

Երրորդ ընդլայնումը.

1982թ.՝ Իսպանիայի անդամակցումը ՆԱՏՕ–ին: 2001թ. Իսպանիայի Սոցիալիստական Աշխատավորական կուսակցության իշխանության գալուց հետո Իսպանիան դուրս եկավ ՆԱՏՕ–ի ռազմական կառույցներից, մնալով միայն Հյուսիսատլանտյան Համաձայնագրի անդամ:

Չորրորդ ընդլայնումը.

1999թ. ՆԱՏՕ–ի անդամ դարձան Հունգարիան, Լեհաստանը և Չեխիայի հանրապետությունը: Սա հետսառըպատերազմյան առաջին ընդլայնումն էր:

Հինգերորդ ընդլայնումը.

2004թ. Հյուսիսատլանտյան Համաձայնագրի կազմակերպությանը անդամակցեցին Բուլղարիան, Լատվիան, Լիտվան, Ռումինիան, Սլովակիան, Սլովենիան, Էստոնիան:

Վեցերորդ ընդլայնումը.

2009թ. Հյուսիսատլանտյան Համաձայնագրի կազմակերպությանը անդամակցեցին Ալբանիան և Խորվաթիան:

§ 4. ԱԶԳԵՐԻ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆ ՈՒ «ՉՃԱՆԱՉՎԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ»

Ազգերի ինքնորոշման գաղափարի ծագումն ու զարգացումը

Ազգերի ինքնորոշման գաղափարն իր ակունքներով գնում է դեպի լուսավորականության դարաշրջան: Այս գաղափարի կրողներն են եղել այնպիսի մեծ մտածողներ, ինչպիսիք են Լոկկը, Գրոցիուսը, Ռուսոն: Սակայն նրանք ելնում էին մարդու բնական իրավունքներից՝ գտնելով, որ իրավունքներն ու ազատությունները բնորոշ են միայն անհատներին, որոնք որոշակի ազգային պատկանելություն ունեն: Այս հիմքերի վրա ծագեց ազգերի ինքնորոշման գաղափարը: Այդ նույն իրավունքից էին օգտվում ԱՄՆ-ի հիմնադիրները, որ պայքարելով հասան Անգլիայից հյուսիսամերիկյան գաղութների անկախացմանը:

«Ազգերի ինքնորոշում» հասկացությունն առաջին անգամ հնչեց 1878թ. Բեռլինի կոնգրեսում: Մոտավորապես այդ նույն ժամանակ էլ շրջանառության մեջ մտավ «ազգերի ինքնորոշման իրավունք» հասկացությունը: Գաղափարը շուտով իր հաստատուն տեղը գրավեց բազմաթիվ ազատական ու սոցիալիստական շարժումների ծրագրային դրույթներում: Իսկ արդեն 1896թ. «ազգերի ինքնորոշման իրավունքը» ճանաչվեց II ինտերնացիոնալի լոնդոնյան կոնգրեսի կողմից: Սակայն հատկապես XX դարն է հանդիսանում իբրև «ինքնորոշման դարաշրջան»:

Առաջին աշխարհամարտի շրջանում պատերազմող երկրներն իրենց պարտքն էին համարում հակառակորդի տարածքում ապրող «ազգերի ինքնորոշման» կարգախոսի հռչակումը: Հատկապես հաճախ էր բարձրացվում լեհական հարցը: Դեռ 1914թ. Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչները լեհ ժողովրդին առաջարկում էին ինքնիշխանություն, սակայն սեփական կայսրության տարածքում: Այդ նույն հարցին էր անդրադառնում նաև ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատար, մեծ իշխան Նիկոլայը՝ առաջարկելով լեհական ինքնորոշում Ռուսաստանի սահմաններում: Սակայն Անտանտի և ԱՄՆ-ի կողմից է, որ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքն առաջին անգամ առաջ քաշվեց իբրև հետպատերազմյան կարգավորման հնարավոր նորմ: Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջի հանձնարարությամբ արտաքին գործոց նախարարության փորձագետները հետպատերազմյան կարգավորման առաջարկներ նախապատրաստեցին: Դրանք նախատեսում էին հիշյալ սկզբունքի կիրառումը, սակայն միայն **գերմանական գաղութների** նկատմամբ: Բացի այդ, 1918թ. սկզբներից դաշնակիցներն Ավստրո-Հունգարական կայսրությունը մասնատելու և նրա տարածքում Անգլիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի և այլ երկրների ազդեցության գոտում գտնվող երկրների ստեղծման ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկեցին: Սակայն ազգերի ինքնորոշման գաղափարի հետևողական դրոշակակիրը ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնն էր (1913–1921 թթ.): Առաջին աշխարհամարտի վերջում և հետագա հաշտության բանակցությունների ընթացքում նա հանդես եկավ որպես ազգային ինքնորոշման սկզբունքի կողմնակից: Սակայն նրա մոտեցումը անփոփոխ չէր. Վիլսոնն անընդհատ լրացնում ու զարգացնում էր այն՝ ելնելով քաղաքական իրավիճակի փոփոխությունից: 1916թ. մայիսին նա արտահայտվում էր միայն հօգուտ ժողովուրդների այնպիսի կառավարություն ընտրե-

լու իրավունքի, որի իշխանության ներքո իրենք ավելի ապահով կզգային: Այդ ժամանակ Վիլսոնը դեռևս առաջ էր քաշում «ներքին ինքնորոշման»՝ տվյալ երկրի սահմաններում ինքնորոշվելու գաղափարը: Ավելի ուշ նա ձևակերպեց «արտաքին ինքնորոշման» սկզբունքը: Համաձայն դրա՝ ցանկացած ժողովուրդ կարող էր ընտրել ինքնիշխանության այն ձևը, որը ցանկանում էր՝ ընդհուպ մինչև անկախ պետականության կազմավորումը: Վերջապես եվրոպական մայրցամաքում հակասությունների սրման պայմաններում Վիլսոնը եկավ այն մտքին, որ ինքնորոշումը պետք է «կապել» ազգային սկզբունքի հետ: Սակայն դրա հետ մեկտեղ նա առաջ քաշեց պետության տարածքային ամբողջականության և ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքը: Նա նշում էր, որ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքն իրագործելիս պետք է հաշվի առնել նաև այն պետության շահերը, որի կազմում այն գտնվում է:

1918թ. հունվարին Վիլսոնը հանդես եկավ հետպատերազմյան կարգավորման իր ծրագրով, որը հայտնի դարձավ որպես «Վիլսոնի 14 կետեր»: Այստեղ նա նշում էր, որ ինքնորոշման իրավունք ունեցող ժողովուրդն է հանդիսանում իշխանության հիմնական սուբյեկտը: *Օսմանյան կայսրության ժողովուրդներին ինքնավարություն տրամադրելու և սևծովյան նեղուցները բոլոր երկրների նավերի համար բացելու պահանջը ձևակերպված էր 12-րդ կետում:* Սակայն 11 և 13-րդ կետերով նախատեսվում էր սերբա-խորվաթա-սլովենական և լեհական պետությունների ստեղծումը, որոնք պետք է ելք ունենային դեպի ծով, իսկ 12-րդ կետով ինքնորոշման իրավունք էր վերապահվում Օսմանյան կայսրության ժողովուրդներին: Հետևաբար վերոհիշյալ պետություններին պետք է կցվեին օտար էթնիկական բնակչություն ունեցող տարածքներ: Այսինքն՝ հարգելով մեկի ինքնորոշման իրավունքը՝ անտեսվում էր մյուսների: Հետագայում Վիլսոնն ազգերի ինքնորոշման իրավունքի նկատմամբ ցուցաբերեց ընտրովի մոտեցում՝ առաջարկելով անջատման իրավունքը կիրառել բացառապես Քառյակ միության կազմում ընդգրկված կամ վերջիններիս վերահսկողության տակ գտնվող ժողովուրդների նկատմամբ:

Ազգերի ինքնորոշման գաղափարը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջում և հատկապես պատերազմից հետո «ազգերի ինքնորոշման» գաղափարն արժանացավ առանձնահատուկ ուշադրության: ՄԱԿ-ի կանոնադրության համապատասխան կետի քննարկման ժամանակ նախատեսվում էր ներառել նաև **ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի** մասին կետը: Սակայն մասնագետները գտան, որ «իրավունքի» ամրագրումը կարող է բերել արտաքին ուժերի միջամտության: Արդյունքում ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ խոսվում էր **ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման սկզբունքի**, այլ ոչ թե իրավունքի մասին:

Հետագայում ինքնորոշման իրավունքն իր արտացոլումը գտավ միջազգային մի շարք փաստաթղթերում: Մասնավորապես, 1952թ. դեկտեմբերի 16-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 7-րդ նստաշրջանում ընդունվեց թիվ **637 բանաձևը** («ժողովուրդների և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի» վերաբերյալ): Բանաձևում

ընդգծվում էր, որ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը մարդու իրավունքներից լիարժեքորեն օգտվելու նախապայմանն է, և ՄԱԿ–ի անդամ յուրաքանչյուր երկիր պետք է հարգի և պաշտպանի այդ իրավունքը: **Այսպիսով՝ ինքնորոշման գաղափարը «սկզբունքից» բարձրացվում էր «իրավունքի» մակարդակի:**

Ազգերի ինքնորոշման իրավունքն ամրագրված է նաև ՄԱԿ–ի Գլխավոր ասամբլեայի 15–րդ նստաշրջանում (1960թ.) ընդունված թիվ 1514 բանաձևում: Այստեղ նշվում է. «Բոլոր ժողովուրդներն ունեն ինքնորոշման իրավունք, և այդ իրավունքից ելնելով՝ նրանք ազատորեն հաստատում են իրենց քաղաքական կարգավիճակն ու իրագործում իրենց տնտեսական, սոցիալական և մշակութային զարգացումը»: Սակայն նույն բանաձևի 6–րդ հոդվածում խոսվում էր տարածքային ամբողջականության պահպանման անհրաժեշտության մասին: Այս հակասությունը փորձեցին կարգավորել 1970թ. ՄԱԿ–ի Գլխավոր ասամբլեայի թիվ 2625 բանաձևով: Այստեղ հստակեցվում են ինքնորոշման հնարավոր տարբերակները՝ ա) ինքնիշխան և անկախ պետության ստեղծում, բ) ազատ միացում անկախ պետությանը կամ միավորում վերջինիս հետ, գ) ցանկացած այլ քաղաքական կարգավիճակի հաստատում, որ որոշվել է ժողովրդի կողմից: Նշվում էր, որ «արտաքին ինքնորոշման» (անջատում և անկախություն) իրավունք ունեն գաղութային և օտարերկրյա կախվածության մեջ գտնվող ժողովուրդները: Դրան զուգահեռ ընդունվում էր, որ անկախ պետության բնակչության որոշակի հատվածը նույնպես կարող է օգտվել «արտաքին ինքնորոշման» իրավունքից, եթե «ներքին ինքնորոշման» իրագործումն անհնար է, և այդ բնակչությունը չի կարող հավասարապես մասնակցել երկրի կառավարմանը:

Ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքն ամրագրված է նաև 1966թ. ընդունված երկու կարևորագույն փաստաթղթերում՝ «Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների վերաբերյալ միջազգային պակտում» և «Քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքների վերաբերյալ միջազգային պակտում»:

«Ժողովուրդների իրավահավասարության և սեփական ճակատագիրն ինքնուրույն տնօրինելու իրավունքը» ձևակերպված է նաև **1975 թ. Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության խորհրդակցության ընդունած ՅԵԼՍԻՆԿԻԻ եզրափակիչ ակտի 10** հիմնական սկզբունքներում: Դրանց մեջ են մտնում նաև տարածքների անխախտելիության (թիվ 3) և պետությունների տարածքային ամբողջականության (թիվ 4) սկզբունքները: Ընդ որում՝ հատուկ նշվում է, որ բոլոր 10 սկզբունքները առաջնահերթ նշանակություն ունեն, հավասարազոր են և պետք է կիրառվեն՝ մյուսները հաշվի առնելով: Հետևաբար թիվ 3 սկզբունքը առավելություն չունի թիվ 8–ի նկատմամբ: Սակայն ոչ մի հակասություն այս կետերում նույնպես չկա: Եթե խնդիրը վերաբերում է պետությունների միջև հարաբերություններին, ապա տարածքների անխախտելիության և պետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունքներն ունեն առաջնահերթ նշանակություն: Իսկ ազգերի ինքնորոշման գաղափարն առաջնահերթ նշանակություն ունի, երբ հակամարտության կողմերից մեկը պետությունն է (օրինակ՝ Ադրբեջանը), իսկ մյուսը՝ ինքնորոշման իրավունքն իրագործող ժողովուրդը (օրինակ՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը): Այդ է պատճառը, որ Ադրբեջանը անընդհատ նշում է, որ հակամարտությունը ոչ թե Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև է, այլ՝ Ադրբեջանի և Հայաստանի Հանրապետության:

Այսպիսով՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքն ու հիշյալ գաղափարը լայն տարածում են գտել ժամանակակից աշխարհում: Դրանք հռչակված են միջազգային իրավունքի մի շարք ծանրակշիռ աղբյուրներում՝ 1966թ. ընդունված մարդու իրավունքների միջազգային պակտերում, ՄԱԿ–ի Գլխավոր ասամբլեայի մի շարք բանաձևերում, 1975թ. ընդունված Զելսինկիի եզրափակիչ ակտի միջպետական և միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպությունների փաստաթղթերում: Այդ իրավունքին են դիմում էթնիկական հակամարտությունների և անկախության ձեռքբերմանն ուղղված շարժումների ընթացքում: Այսպիսով՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը գնալով ավելի բարձր կարգավիճակ է ձեռք բերում: Սակայն երկակի ստանդարտներն այս սկզբունքի կիրառման ընթացքում նույնպես պահպանվում են, և որոշ ազգերի ու ժողովուրդների «թուլլատրում են» օգտվել այդ իրավունքից, իսկ մյուսներին՝ ոչ:

«Չճանաչված» կամ «ինքնահռչակ» պետություններ

Չճանաչված պետություններն այն պետություններն են, որոնք հռչակել են իրենց անկախությունը, սակայն չեն ճանաչվել միջազգային հանրության կողմից և ՄԱԿ–ի ու միջազգային այլ հեղինակավոր կազմակերպությունների անդամ չեն: Սրանք այն երկրներն են, որոնք անջատվել են մեկ այլ երկրից կամ օգտվել են ազգերի ինքնորոշման իրենց իրավունքից: «Չճանաչված երկրները» բաժանվում են երկու խմբի՝

ա) Չճանաչված կամ մասնակիորեն ճանաչված երկրներ, որոնք ունեն փաստացի վերահսկողություն իրենց սեփական տարածքի նկատմամբ,

բ) Մասնակիորեն ճանաչված երկրներ, որ գտնվում են օտարերկրյա վերահսկողության ներքո:

Առաջին խմբի երկրներից են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, Աբխազիան, Հարավային Օսիան, Մերձդնեստրյան հանրապետությունը, Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական Հանրապետությունը, Թայվանը և այլն: Սրանք հիմնականում լիարժեք գործող պետություններ են, որոնք միայն միջազգային ճանաչման կարիքն են զգում:

Երկրորդ խմբի երկրների շարքին են դասվում Պաղեստինի ինքնավարությունն ու Արևմտյան Սահարան:

Իր անկախությունը հռչակած Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը հետխորհրդային չճանաչված երկրների շարքում դիտվում է իբրև ամենակենսունակ պետությունը: ԼՂՀ–ն ունի հայկական միատարր բնակչություն, տարածաշրջանում ամենամարտունակ բանակը և մայր երկրի՝ Հայաստանի Հանրապետության հովանավորությունն ու աջակցությունը: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունն իր անկախությունը հռչակել է միջազգային բոլոր նորմերին համապատասխան:

Աբխազիայի հանրապետությունը նույնպես որակվում է իբրև «ինքնահռչակ» և լայն միջազգային ճանաչում չունեցող երկիր: ԽՍՀՄ–ի օրոք՝ 1931թ., Աբխազիան ընդգրկվեց Վրաստանի կազմում: Աբխազիան Վրաստանից իր անկախությունը հռչակեց 1990թ., որի տրամաբանական շարունակությունը եղավ վրաց–աբխազական պատերազմը: 1994թ. կնքված հրադադարից ընդհուպ մինչև 2008թ. Աբխազիան դուրս էր վրացական կառավարության վերահսկողությունից: 2008թ. Վրաստանը փորձեց վե-

րականգնել իր վերահսկողությունը Աբխազիայի նկատմամբ: Վրաց–ռուսական պատերազմի արդյունքում Ռուսաստանը ոչ միայն ճանաչեց Աբխազիայի անկախությունը, այլև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց վերջինիս հետ: Սակայն մյուս պետությունների կողմից Աբխազիան շարունակում է դիտվել իբրև «չճանաչված երկիր»՝ Վրաստանի անբաժանելի մասը:

Հարավային Օսիան նույնպես դասվում է «ինքնահռչակ», սակայն լիարժեք գործող անկախ պետությունների շարքին: Վրաստանի կազմում Հարավային Օսիան ընդգրկվեց 1918–1920թթ. ռուսական քաղաքացիական պատերազմի արդյունքում: Իր անկախությունը Հարավային Օսիան հռչակեց 1991թ., որին հետևեցին վրաց–օսական ընդհարումները: 2008թ. վրաց–ռուսական պատերազմի արդյունքում Ռուսաստանյան դաշնությունը ճանաչեց Հարավային Օսիայի անկախությունը և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց վերջինիս հետ: Սակայն Աբխազիայի պես մնացած պետությունները շարունակում են այն դիտել որպես Վրաստանի մի մասը:

Իրավական տեսանկյունից Մոլդովայի մասը կազմող և Դնեստր գետից արևելք գտնվող Մերձդնեստրյան հանրապետությունը նույնպես հռչակել է իր անկախությունը: Այն փաստացի գործող անկախ պետություն է, որը, սակայն, չի ճանաչվել որևէ այլ պետության կողմից: Ի տարբերություն Մոլդովայի, որն ունի ռումինական մեծամասնություն՝ Մերձդնեստրյան հանրապետությունում մեծամասնություն է կազմում սլավոնական բնակչությունը:

Հետխորհրդային չճանաչված պետությունների դեպքում անհրաժեշտ է ընդգծել հետևյալ իրողությունները.

Նախ ԽՍՀՄ–ի փլուզման գործընթացը դեռևս չի ավարտվել նրա 15 հանրապետությունների անկախության ճանաչումով: Նախկին միութենական որոշ հանրապետությունների կազմում արհեստականորեն հայտնվել էին ինքնավար կազմավորումներ: Նրանք Խորհրդային Միության գոյության տարիներին այդպես էլ չգնացին տվյալ հանրապետության հետ լիարժեք «ինտեգրման» կամ ձուլման ճանապարհով, այլ պահպանեցին իրենց ազգային ինքնությունը: Հռչակելով իրենց անկախությունը՝ դրանք դարձան փաստացի անկախ, սակայն իրավական տեսանկյունից «չճանաչված պետություններ»:

Աշխարհում կան նաև մի շարք այլ առավել հայտնի չճանաչված պետություններ:

Չինաստանի հանրապետությունը (Թայվանը) «չճանաչված պետությունների» շարքում ամենաերկարատև պատմությունն ունի: Չինաստանի քաղաքացիական պատերազմում 1949թ. կրած պարտության արդյունքում հեռանալով մայրցամաքային Չինաստանից՝ Չան Կայչին ստեղծեց Չինաստանի հանրապետությունը, որի վերահսկողության ներքո են գտնվում Թայվանն ու մի շարք այլ կղզիներ: Թայվանը նախկինում ուներ միջազգային ճանաչում և նույնիսկ ներկայացնում էր Չինաստանը ՄԱԿ–ում: Սակայն 1970–ական թվականներին Թայվանը զրկվեց դրանից՝ հօգուտ Չինաստանի ժողովրդական Հանրապետության: Թայվանը պաշտոնապես ճանաչվել է միայն 25 երկրների կողմից, սակայն փաստացի ունի հարաբերություններ աշխարհի երկրների մեծ մասի հետ: Չինաստանի ժողովրդական հանրապետությունը շարունակում է Թայվանը համարել իր անբաժանելի մասը՝ առաջարկելով վերջինիս միավորվել ՉԺՀ–ին՝ «Մեկ պետություն՝ երկու տարբեր համակարգ» սկզբունքով:

Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետության ստեղծման համար հիմք հանդիսացավ 1974թ. թուրքական զորքերի ներխուժումը Կիպրոս, որից հետո հռչակվեց Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետության անկախությունը: Այն գործում է, սակայն ճանաչվել է միայն Թուրքիայի կողմից:

Նախկինում չճանաչված երկրների շարքում հատկապես մեծ նշանակություն ձեռք բերեց գերազանցապես ալբանական բնակչություն ունեցող Կոսովոյի երկրամասը: Կոսովոն թեև ճանաչված չէ իբրև անկախ պետական միավոր, այդուհանդերձ 1999–2008թթ. գործում էր ՄԱԿ–ի վարչակազմի ներքո՝ Սերբիա և Չեռնոգորիայից անկախ: Սակայն իրավական տեսանկյունից այն շարունակում էր սերբական ինքնավար շրջան հանդիսանալ: 2008թ. ԱՄՆ–ի և ՆԱՏՕ–ի անդամ որոշ երկրների նախաձեռնությամբ ճանաչվեց Կոսովոյի անկախությունը: Այս նախադեպն օգտագործելով է, որ Ռուսաստանի Դաշնությունը ռուս–վրացական պատերազմից հետո ճանաչեց Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի անկախությունը: Չճանաչված պետությունների իրողությունը վերստին առաջադրեց երկակի ստանդարտների կիրառման պրակտիկան, երբ որոշ ժողովուրդների թույլատրում են իրագործել ինքնորոշման իրավունքը, ճանաչում նրանց անկախությունը, իսկ մյուսներին՝ մերժում: Սակայն ինքնին կարևոր է այն, որ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը ոչ միայն լայն տարածում է գտել ժամանակակից աշխարհում և միջազգային հարաբերություններում, այլև գնալով ավելի մեծ թվով «չճանաչված պետություններ» են օգտվում այդ իրավունքից՝ ճանաչվելով առնվազն մի շարք մեծ տերությունների կողմից:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ձևավորման և զարգացման ի՞նչ ճանապարհ է անցել «ազգերի ինքնորոշման» գաղափարը: Բացատրե՛ք Վ. Վիլսոնի «ներքին ինքնորոշման» և «արտաքին ինքնորոշման» գաղափարները: Ե՞րբ Վ. Վիլսոնը հանդես եկավ հետպատերազմյան կարգավորման իր ծրագրով և ի՞նչ անունով է այն հայտնի: Ի՞նչ հակասություններ կային այդ ծրագրում:

2. Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ե՞րբ և ո՞ր փաստաթղթերում արտացոլվեց ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: Հակիրճ ներկայացրե՛ք այդ փաստաթղթերը: Ե՞րբ են դիմում այս իրավունքին: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ է անհրաժեշտ այս իրավունքը:

3. Որո՞նք են «չճանաչված» կամ «ինքնահռչակ» պետությունները: Քանի՞ խմբի են բաժանվում այդ երկրները: Թվարկե՛ք օրինակներ: Հակիրճ ներկայացրե՛ք այդ «չճանաչված» երկրների պատմությունը:

4. Ի՞նչ առանձնահատկություններ ունեն հետխորհրդային «չճանաչված» երկրները: Ձեր կարծիքով՝ ԼՂՀ–ի ճանաչման հարցը ինչպե՞ս կլուծվի: Ո՞ր երկրի նախադեպն է նպատակահարմար՝ Կոսովոյի՞, թե՞ Աբխազիայի կամ Հարավային Օսիայի: Հիմնավորե՛ք ձեր պատասխանները:

5. Ադյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք «չճանաչված» երկրները և հակամարտող կողմերը:

§ 5. ԱՇԽԱՐՀԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ

Միասնական միջազգային օրենսդրական դաշտի ձևավորման գործընթացը

20-րդ դարի երկրորդ կեսին բնորոշ էին աշխարհի առաջատար մի շարք երկրների սահմանադրական և պետական համակարգի փոփոխությունները: Սահմանադրական իրավունքի զարգացման ընդհանուր ուղղությունների վրա էական ազդեցություն ունեցան ժողովրդավարացման գործընթացները: 1946–1947 թթ. նոր սահմանադրություններ ընդունվեցին Իտալիայում, Ֆրանսիայում և ճապոնիայում, իսկ 1949թ.՝ ԳՖՀ–ում: *Կարմիր մեխակների հեղափոխությունից* հետո նոր սահմանադրությունն ընդունվեց նաև Պորտուգալիայում: Իսպանիայում դիկտատոր Ֆրանկոյի մահից երեք տարի անց՝ 1978թ. նույնպես ընդունվեց նոր սահմանադրություն: Նմանապես Հունաստանում ռազմական խունտայի տապալումից հետո հաստատվեց ժողովրդավարական վարչակարգ և ընդունվեց նոր սահմանադրություն:

Հետպատերազմական սահմանադրություններում տեղ գտան ժողովրդավարական պետությունների համար ավանդական դարձած քաղաքական ազատություններին վերաբերող դրույթները (խոսքի, միավորումների, կրոնի ազատության, կանանց իրավահավասարության, անձի իրավունքների մասին և այլն): Սրանցից բացի, անրագրվեցին նաև նոր նորմեր ու իրավունքներ՝ աշխատանքի, հանգստի, գործադուլների, սոցիալական ապահովության և կրթության իրավունքը:

Նոր դրույթներ ձևակերպվեցին նաև պատերազմին ու խաղաղությանը առնչվող հարցերի վերաբերյալ: Ֆրանսիայի, ԳՖՀ–ի, Իտալիայի, ճապոնիայի և այլ երկրների սահմանադրություններում դատապարտվում է պատերազմն իբրև միջազգային վեճերի կարգավորման միջոց: Իր սահմանադրությունում ձևակերպված դրույթի համաձայն՝ ճապոնիան ընդհանրապես հրաժարվել է պատերազմից՝ իբրև ազգային քաղաքականության միջոց:

Արևմտյան Եվրոպայում տեղ գտած միասնացման գործընթացների հետ կապված՝ հետպատերազմյան տարիներին առաջ եկան պետությունների փոխներգործության նոր ձևեր, և ձևավորվեցին վերազգային հաստատություններ՝ ի դեմս խորհրդատվական և իշխանական ասամբլեաների ու խորհրդարանների: Այդ շարքում ամենավաղ ստեղծված մարմիններից է **Եվրախորհուրդը**, որ հիմնվեց **1949 թ.**: Այն միջկառավարական խորհրդատվական–խորհրդակցական մարմին է, որի անդամ են 47 եվրոպական երկրներ: *Նախարարների կոմիտեն* Եվրոպայի խորհրդի որոշում կայացնող գլխավոր մարմինն է: Յուրաքանչյուր անդամ պետություն Կոմիտեում ներկայացված է արտաքին գործերի նախարարով կամ իր կառավարության մշտական ներկայացուցչով (նախարարների պատվիրակներով): Եվրոպական խորհրդի կազմում է գործում նաև *խորհրդարանական վեհաժողովը* (ասամբլեան), որում ներկայացված են անդամ երկրների ազգային խորհրդարանների հիմնական քաղաքական հոսանքները ներկայացնող պատգամավորներն ու մարդու իրավունքների հանձնաժողովը: Եվրոպական խորհրդի նստավայրը գտնվում է Ստրասբուրգ քաղաքում (Ֆրանսիա): Եվրոպական դրոշը Եվրոպայի խորհրդի կողմից ընդունվել է իբրև խորհրդանիշ 1955թ.: Նրա վրա պատկերված են շրջան կազմող 12 ոսկեգույն

աստղեր՝ կապույտ ֆոնի վրա: Աստղերի թիվն անփոփոխ է՝ տասներկու թիվը համարվում է կատարելության խորհրդանիշ: Նույն դրոշն ընդունվել է Եվրոպական համայնքի (այժմ՝ Եվրոպական միության) կողմից 1986թ.: Որպես Եվրոպական օրհներգ 1972թ. ընդունվել է Բեթհովենի 9-րդ սիմֆոնիայի «Ձոն ուրախության» նախերգանքը՝ Չերբերտ ֆոն Կարայանի մշակմամբ: Թեև այս խորհրդանիշներն ընդհանուր են՝ Եվրոպական միությունը և Եվրոպայի խորհուրդը գործում են որպես տարբեր կազմակերպություններ: Հայաստանի Հանրապետությունը Եվրոպական խորհրդի անդամ է (2001թ. հունվարի 25), սակայն Եվրոպական միության անդամ չի հանդիսանում: Վերջինիս հետ մեր երկիրն ունի «Գործընկերության և համագործակցության վերաբերյալ պայմանագիր» (կնքվել է 1996թ., ուժի մեջ մտել 1999-ին):

2004 թ. սկսած **«Եվրոպական հարևության քաղաքականության»** մասը կազմելով, մեր երկիրը 2005թ. ԵՄ-ի հետ հաստատել է համապատասխան «գործողությունների ծրագիր»: «Եվրոպական հարևության քաղաքականությունը» Եվրոպական Միության արտաքին քաղաքականության լծակներից մեկն է, որի միջոցով այն հարաբերություններ է հաստատում ԵՄ-ից դեպի արևելք և հարավ ընկած երկրների հետ: Այս՝ գերազանցապես զարգացող երկրները ներառում են ինչպես ապագայում Եվրոպական Միությանն անդամակցելու նպատակ հետապնդող երկրների, այնպես էլ նրանց, որոնք ձգտում են ինտեգրվել Եվրոպական Միության տնտեսական համակարգում: «Եվրոպական հարևության քաղաքականության» շրջանակներում հանդես եկող երկրներին ԵՄ-ն ցուցաբերում է տնտեսական և ֆինանսական աջակցություն, պայմանով, որ հիշյալ երկրները հետևեն Եվրոպական չափանիշներին ու հետևողականորեն իրագործեն քաղաքական, տնտեսական, իրավական և կառուցվածքային բարեփոխումներ, կատարելագործելով իրենց կառավարման համակարգը:

Եվրոպական պետություններում նորմերի ստեղծման գործընթացների վրա էական ազդեցություն էին թողնում նաև նոր տիպի միջպետական կազմակերպությունների խորհրդատվական, ոչ պայմանագրային դրույթները: Օրինակ, 1975թ. **Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության խորհրդակցությունն (ԵԱՀԽ)** ընդունեց իր եզրափակիչ ակտը, որ սահմանում էր նորմերի և էթիկական սկզբունքների մի լայն շրջանակ, որ պետք է գործողության ուղեցույց լիներ պետությունների միջև փոխհարաբերությունների համար: Այդ փաստաթուղթը ստորագրեցին 33 Եվրոպական պետություններ, ինչպես նաև ԱՄՆ-ը և Կանադան: Խորհրդակցությունը դարձավ մշտական մարմին և 1991թ. վերանվանվեց **Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ)**:

Հետպատերազմյան տասնամյակների ընթացքում պետության իրավունքի զարգացման գործում կարևորագույն նշանակություն ձեռք բերեց միջազգային իրավունքը: Այդ շարքում հատկապես կարևորվում են մարդու իրավունքների վերաբերյալ ընդունված միջազգային իրավական ակտերը: Եթե պետությունը ստորագրում է մի այնպիսի փաստաթուղթ, ինչպիսին է, օրինակ, ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված **Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը (1948թ.)**, ապա այն վերազգային իրավական փաստաթղթի ուժ է ստանում:

Այսպիսով՝ կուսակցական–պետական կառույցի և պետական–սահմանադրական համակարգի զարգացումը, որ տեղ գտավ արևմտաեվրոպական երկրներում, ԱՄՆ–ում, Կանադայում և այլ երկրներում հետպատերազմյան տասնամյակների ընթացքում, արտացոլում է հասարակական կյանքի ժողովրդավարացման ու առողջացման ընդհանուր միտումը:

**Աշխարհի ժողովրդավարացման գործընթացը:
Քաղաքական զարգացման առանձնահատկությունները**

Ինչպես և նախկինում, ժամանակակից աշխարհում որոշիչ դեր ունեն հասարակական զարգացման երկու հիմնական՝ լիբերալ–ժողովրդավարական և ամբողջատիրական ու ավտորիտար մոդելները: Սակայն 20–րդ դարի երկրորդ կեսին պատմական զարգացման ուղղվածությունը փոխվեց: Եթե 1920–1930–ական թվականներին գերիշխում էին ավտորիտար և ամբողջատիրական միտումները, և միանգամայն իրական էր ժողովրդավարության գոյությանն ուղղված սպառնալիքը, ապա 1950–1990–ական թթ. բնորոշ էր ճիշտ հակադիր ուղղվածության շարժումը: Բնական–պատմական զարգացման ուղղվածությունն ու միտումը արտացոլում է աշխարհում ժողովրդավարացմանն ուղղված շարժման գերիշխումը: Լիբերալ–ժողովրդավարական վարչակարգերի թիվը, հետպատերազմյան տասնամյակներից սկսած, հետևողականորեն աճում է, իսկ ավտորիտար ու ամբողջատիրական վարչակարգերինը՝ նվազում: Ներկայիս հետարդյունաբերական աշխարհում ամբողջատիրական քաղաքական շարժումն ու վարչակարգը կարող են հաստատվել միայն այն երկրներում, որոնք կանգ են առել մինչարդյունաբերական կամ արդյունաբերական զարգացման փուլում:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրներում, Չինաստանում, Հարավարևելյան Ասիայի ու Աֆրիկայի մի շարք երկրներում ավտորիտար մեթոդների ժամանակավոր հաստատման ու պետության դերի մեծացման անհրաժեշտություն զգացվեց: Սրանք աշխարհի այն տարածաշրջաններն էին, որտեղ հետամնաց հասարակությունը արդիականացման էր նախապատրաստվում և իրագործվում էին բարեփոխումներ: Կառավարման ավտորիտար մեթոդների հաստատմանն էր նպաստում նաև ավանդական հասարակության ժառանգությունը:

«Սոցիալական բարեկեցության» քաղաքականության շնորհիվ Արևմուտքի երկրներն իրենց երաշխավորեցին ամբողջատիրության կրկնության սպառնալիքից: Արևմտաեվրոպական մի շարք երկրների համար 1980–ական թվականներին բնորոշ դարձած պահպանողական քաղաքական ուժերի ակտիվացմանը 1990–ական թվականներին փոխարինելու եկավ դեպի ձախ արված տեղաշարժը:

Մեծ Բրիտանիայում, Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Կանադայում, ԱՄՆ–ում և այլ երկրներում 1990–ական թվականների երկրորդ կեսի ընթացքում տեղ գտան խորհրդարանական և նախագահական ընտրություններ, որտեղ հաղթանակ էին տանում լիբերալ կամ ձախ կուսակցությունները: Պահպանողականները լուրջ պարտություններ էին կրում: Դա պայմանավորված էր նաև տնտեսության վերակառուցման և սոցիալական քաղաքականության վերանայման ուղղությամբ պահպանողական կուսակցությունների կողմից մի շարք արդյունաբերական երկրներում իրագործված ոչ ժողովր-

դական միջոցառումներով: 1980–ական թթ. իրագործված հիշյալ միջոցառումները թեև բխում էին տնտեսական և կառուցվածքային բարեփոխումների անհրաժեշտությունից, այնուամենայնիվ էականորեն վատացրին քաղաքացիների կենսամակարդակն ու նյութական ապահովվածության պայմանները՝ լուրջ դժգոհություն առաջ բերելով բնակչության շրջանում:

Ժամանակակից աշխարհի բազմազանության հետ մեկտեղ XXI դարում վերստեղծվում է նրա քաղաքակրթական միասնականությունը՝ իր դրսևորումների բազմազանությամբ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. XX դարի երկրորդ կեսին սահմանադրական և պետական կարգի ի՞նչ փոփոխություններ և ո՞ր երկրներում տեղի ունեցան: Ի՞նչ դրույթներ տեղ գտան սահմանադրություններում:

2. Ե՞րբ է ստեղծվել Եվրախորհուրդը, քանի՞ անդամ ունի, ի՞նչ մարմին է գործում նրա կազմում: ԵԱՀԽ–ն ե՞րբ ընդունեց Եզրափակիչ ակտը. ի՞նչ էր այն սահմանում և ո՞ր երկրները ստորագրեցին այդ փաստաթուղթը: Ո՞ր թվականից է գործում ԵԱՀԿ–ն: Մարդու իրավունքների վերաբերյալ ե՞րբ և ի՞նչ կարևոր փաստաթուղթ է ընդունել ՄԱԿ–ի Գլխավոր ասամբլեան:

3. Ժամանակակից աշխարհում հասարակական զարգացման ո՞ր մոդելներն են գերիշխում: Ե՞րբ և ինչպե՞ս փոխվեց պատմական զարգացման ուղղվածությունը:

4. Երկրորդ աշխարհամարտից հետո որտե՞ղ հաստատվեցին կառավարման ավտորիտար մեթոդներ. ինչո՞վ էր դա պայմանավորված: 1990–ական թվականներին ո՞ր երկրների խորհրդարանական կամ նախագահական ընտրություններում հաղթեցին ազատական կամ ձախ կուսակցություններն ու ձախ ուժերի միավորումները: Ինչո՞ւ պահպանողականները լուրջ պարտություններ կրեցին:

ԳԼՈՒԽ 3. ԱՐԴԻ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

§ 1. ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌՋԵՎ ԾԱՌԱՑԱԾ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Գլոբալ հիմնախնդիրները

Մեր օրերում աշխարհում գոյություն ունեն մի շարք խնդիրներ, որոնք ընդհանուր են ողջ մարդկության համար և վերաբերում են մարդու կյանքի բնականոն ընթացքի ապահովմանը: Այդ խնդիրներից կարևորներն են մեր մոլորակի բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակի կտրուկ փոփոխությունը, շրջակա միջավայրի աղտոտումը, միջազգային ահաբեկչության ու թմրամոլության լայն տարածումը: Վերջին շրջանում նրանց ավելացավ նաև համաշխարհային ֆինանսա-տնտեսական խորը ճգնաժամը: Այդպիսի խնդիրներն անվանվում են **գլոբալ հիմնախնդիրներ**: Նրանց լուծումը հնարավոր է միայն բոլոր երկրների (ինչպես զարգացած և հարուստ, այնպես էլ թույլ զարգացած և աղքատ) համատեղ և նպատակասլաց ջանքերի շնորհիվ:

Ժողովրդագրական իրավիճակի փոփոխությունները

Վերջին հարյուրամյակի ընթացքում տեղի ունեցան համաշխարհային ժողովրդագրական իրավիճակի զգալի փոփոխություններ: Աշխարհի երկրներում միջին հաշվով շուրջ 10 անգամ ավելացավ քաղաքային բնակչությունը, ամբողջ աշխարհում 2 անգամ ավելացավ մարդկային կյանքի միջին տևողությունը՝ զարգացած երկրներում անցնելով 75 տարուց: Ծնելիության ոլորտում առաջացան և գնալով խորացան երկու միտումներ. զարգացած երկրներում այն արձանագրում է հարաճուն անկում, իսկ զարգացող երկրներում ընդհակառակը՝ հարաճուն աճ: Այդ հանգեցնում է աշխարհի երկրների բնակչության կազմում զգալի փոփոխությունների:

Զարգացած երկրներում բնակչությունը ընդհանուր առմամբ «ծերանում է», այսինքն՝ նրա կազմում ավելանում է մեծահասակների թվաքանակը, իսկ թույլ զարգացած երկրներում կտրուկ ավելանում է երիտասարդների թիվը: Քանի որ աշխարհի ազգաբնակչության բացարձակ մեծամասնությունը բնակվում է Աֆրիկայի, Ասիայի, Հարավային ու Կենտրոնական Ամերիկայի թույլ զարգացած երկրներում, ապա տեղի է ունենում մեր մոլորակի ընդհանուր բնակչության՝ գնալով ավելի արագացող աճ: Այն հասնում է միջինը օրական 250 հազարի:

Այդ փոփոխությունները պայմանավորված են ինչպես մարդկության միջին կենսամակարդակի աճով, այնպես էլ զարգացած ու հարուստ և զարգացող ու համեմատաբար ավելի քիչ ապահովված ու շատ աղքատ երկրների սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների միջև գոյություն ունեցող տարբերության՝ գնալով ուժեղացող աճով:

Վերը նշված ժողովրդագրական փոփոխությունները հանգեցնում են միգրացիոն հոսքերի ուղղվածության փոփոխմանը: Եթե պատմության նախորդ շրջաններում նրանք ուղղվում էին զարգացած երկրներից դեպի գլխավորապես ամայի կամ թույլ բնակեցված տարածաշրջանները, ապա մեր օրերում տեղի է ունենում հակառակ ուղղվածության գործընթաց:

Աֆրիկայի, Ասիայի, Հարավային ու Կենտրոնական Ամերիկայի թույլ զարգացած երկրների աշխատունակ բնակչության մեծ զանգվածներ, օգտագործելով և՛ օրինական, և՛ ոչ օրինական ճանապարհները լքում են իրենց հայրենիքը և բնակություն հաստատում Եվրոպայի և Հյուսիսային Ամերիկայի երկրներում: Մոտավոր հաշվարկները ցույց են տալիս, որ, օրինակ, ներկայումս միայն Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում բնակվում են շուրջ 25 միլիոն օրինավոր ներգաղթողներ:

Ներգաղթողների մի մասին հաջողվում է ինտեգրվել արևմտյան քաղաքակրթական համակարգի մեջ, սակայն մի զգալի հատվածին այդ չի հաջողվում: Այսպիսով զարգացած երկրներում առաջանում է սոցիալական լարվածության մի նոր աղբյուր, որը, ինչպես ցույց տվեցին 2006 թվականի աշնանային բախումները Ֆրանսիայում, գնալով ստանում է ավելի վտանգավոր բնույթ:

Եվրամիությունը և ԱՄՆ-ն վերջին տարիներին ձեռնարկում են միջոցներ՝ ներգաղթողների հոսքերը կառավարելի դարձնելու նպատակով:

Շրջակա միջավայրի պաշտպանության խնդիրը

Հասնելով 21-րդ դարի սկզբներին մեծ հաջողությունների՝ մարդկային քաղաքակրթությունը միաժամանակ բախվեց մեկ այլ լուրջ խնդրի հետ. շատ արագ և անվերահսկելի արդյունաբերական զարգացման հետևանքով շրջակա միջավայրի աղտոտմանը, ոչնչացմանը և անվերադարձ կորուստին: Այն գնալով ավելի լայն բնույթ է ընդունում և հանգեցնում է մոլորակի կլիմայի փոփոխմանը՝ սպառնալով այդպիսով մարդու, որպես կենդանի էակի, բուն գոյությանը:

Այսպես, օրինակ՝ վերջին տարիներին ի հայտ եկած «ջերմոցային էֆեկտի» պատճառով արձանագրվում է երկիր մոլորակի միջին ջերմաստիճանի բարձրացում: Մարդկության համար վտանգ են ներկայացնում բնապահպանական այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են անտառների անխնա ոչնչացումը, անապատացումը, ջրային և օդային միջավայրի անվերադարձ աղտոտումը, կենդանիների անկառավարելի սպանդը:

Վերևում նշված հիմնխնդրի հետ առնչվում են սննդի, խմելու ջրի, էներգակիրների (հիմնականում գազի և նավթի) արագորեն սպառվող պաշարների խնդիրները: Գիտնականները կանխատեսում են, որ եթե անհապաղ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք չառնվեն, ապա մի քանի տասնամյակ հետո անխուսափելի են պատերազմները նրանց վերջին մնացորդներին տիրանալու համար:

Վերջին տասնամյակներում մարդկությունը սկսում է գիտակցել այն մեծագույն վտանգը, որը իր հետ բերում է բնության և մարդու միջև գոյություն ունեցող հավասարակշռության խախտումը: Գնալով ավելի լայն թափ է ստանում բնապահպանական, մասնավորապես «կանաչների» շարժումը: «Կանաչների» անվանումը կապված է այն գույնի հետ, որը մարմնավորում է կենդանի բնությունը: Նրանց շարքերի մեջ վերջին տասնամյակներին ներգրավվեցին բնակչության ամենատարբեր խավերի ներկայացուցիչները, այն սկսեց իր առջև դնել նաև սոցիալական բնույթի խնդիրներ և վերաճեց զուտ բնապահպանական շարժման շրջանակների՝ կերպարանափոխվելով տարբեր երկրներում գործող քաղաքական կուսակցությունների: «Կանաչների» կուսակ-

ցությունները որոշ երկրներում ձեռք բերեցին զգալի թվով համախոհներ և մտան կառավարող կուսակցությունների թվի մեջ, ինչպես, օրինակ, Գերմանիայում: Ներկայումս նրանք ներկայացված են նաև Եվրախորհրդարանում:

Բնապահպանական շարժման շրջանակներում է գործում վերջին տարիներին մեծ ակտիվություն ցուցաբերած միջազգային «Գրինփիս» ոչ կառավարական կազմակերպությունը: Նրա անդամները աշխարհով մեկ կազմակերպում են ցույցեր և այլ աղմկալի միջոցառումներ, որոնց նպատակն է սևեռել հասարակության և կառավարությունների ուշադրությունը բնապահպանական խնդիրների վրա:

Առանձին պետություններ՝ հիմնականում զարգացած, որոշ բնապահպանական բնույթի միջոցներ են ձեռք առնում: Ակտիվացրել են իրենց գործունեությունը այդ ուղղությամբ ՄԱԿ-ը, այլ միջազգային կառույցները: Սակայն այդ քայլերը բավարար չեն: Անհրաժեշտ է ոչ միայն արդեն տեղի ունեցած բնական աղետների հետևանքների հաղթահարումը, այլ նաև պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել նրանց պատճառների վերացման վրա: Հաջողության կարելի է հասնել միայն համայն մարդկության՝ միջազգային կառույցների, պետությունների իշխանությունների և հասարակական ոչ կառավարական կազմակերպությունների ջանքերի համախմբման ու մեկտեղման միջոցով:

Պայքարը միջազգային ահաբեկչության ու թմրամուլության դեմ

2001 թվականի սեպտեմբերի 11-ի պատմության մեջ ամենաարյունալի ահաբեկչությունը ԱՄՆ-ի դեմ, ինչպես նաև հետագայում Լոնդոնում ու Մադրիդում տեղի ունեցած պայթյունները ակնհայտ դարձրին, որ նույնիսկ ամենազարգացած ու հզոր պետությունները չեն կարող ապահովել իրենց բնակչության անվտանգությունը միջազգային ահաբեկչությունից:

Առավել ակտիվություն են ցուցաբերում և վտանգավոր են այնպիսի ծայրահեղ մուսուլմանական ահաբեկչական կազմակերպություններ, ինչպիսիք են «Ալ Բայիդա» գաղտնի կազմակերպությունը և «Թալիբան» շարժումը: «Ալ Բայիդան» էր, որը կազմակերպեց վերևում նշված ահաբեկչական գործողությունները: Այն ունի իր բաժանմունքները աշխարհի շատ երկրներում, իսկ նրա հիմնադիրը և ղեկավարը՝ Բեն Լադենը, համարվում է աշխարհի ամենավտանգավոր ու փնտրվող ահաբեկիչը:

Իսլամական աշխարհում ահաբեկչական կազմակերպությունների ակտիվացումը արդյունք է հակաարևմտյան ու հակաամերիկյան տրամադրությունների ուժեղացման, քանի որ համաաշխարհայնացումը նույնացվում է բռնի արևմտակայնացման հետ: Այդ երևույթը պարարտ հող է նախապատրաստում իսլամական ծայրահեղ խմբավորումների առաջացման համար, որոնք իրենց առաջ խնդիր են դնում բոլոր հնարավոր միջոցներով պայքարել Արևմուտքի դեմ: Այդ միջոցներից է, օրինակ, ահաբեկչությունը:

Ահաբեկչական գաղտնի կազմակերպություններ գործում են նաև Արևմուտքում, ինչպես նաև Ասիայի ու Հարավային Ամերիկայի մի շարք զարգացող երկրներում: Նրանց գոյությունը պայմանավորված է չլուծված ազգային-էթնիկական ու սոցիալական խնդիրների առկայությամբ: Այսպես, օրինակ՝ «ԷԹԱ» ընդհատակյա կազմակեր-

պությունը տասնամյակներ շարունակ պայքարում է հանուն բասկերի ժողովրդի անկախության Իսպանիայից:

Պայքարը ահաբեկչության դեմ ենթադրում է լայնածավալ և բազմաբնույթ գործողությունների մի ողջ համակարգ, որը պետք է ներառի իր մեջ ինչպես միջպետական համաձայնագրերի վրա հիմնված համակարգված քաղաքականություն, այնպես էլ հասարակության անհանդուրժող մոտեցում ծայրահեղական կազմակերպությունների նկատմամբ: Առաջնային նշանակություն է ստանում պայքարը զենքի անօրինական առևտրի դեմ: Մեծապես կարևորվում է նաև ահաբեկչությունը ծնող սոցիալական բնույթի պատճառների վերացումը:

Գլոբալ լուրջ խնդիրների թվին է պատկանում թմրամոլությունը, որը տարածված է հիմնականում երիտասարդության շրջանում: Տարեցտարի թմրամոլությունը գնալով ստանում է ավելի լայնածավալ բնույթ, վերածվելով բառիս բուն իմաստով՝ աղետի: Այն արդեն խլել է միլիոնավոր մարդկային կյանք, տասնյակ միլիոններին դարձրել անաշխատունակ: Թմրամոլների թիվը բարձր է ինչպես զարգացած, այնպես էլ աղքատ երկրներում:

Պայքարը այդ աղետի դեմ կարող է հասնել հաջողության միայն այն դեպքում, եթե շարունակական է և արդյունք է աշխարհի բոլոր երկրների համատեղ գործողությունների: Կարևոր է ինչպես պայքարը թմրադեղերի մաքսանենգությամբ զբաղվող ընդհատակյա կազմակերպությունների դեմ, այնպես էլ այնպիսի սոցիալական քաղաքականության կիրառումը, որը կնպաստեր երիտասարդության ավելի արագ ներգրավմանը հանրօգուտ աշխատանքի մեջ:

Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը

2008 թվականին սկիզբ առավ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը: Այն առաջացավ ԱՄՆ–ի ֆինանսական համակարգում՝ որպես արդյունք սպեկուլյատիվ բնույթի գործարքների լայն տարածման և հետագայում տարածվեց աշխարհով մեկ՝ ներառելով նաև արտադրության և առևտրի ոլորտները: ԱՄՆ–ն և մի շարք այլ պետություններ ձեռք են առնում համապատասխան հակաճգնաժամային միջոցառումներ, որոնք, սակայն, դեռևս անարդյունավետ են:

Ճգնաժամի հետևանքով փլուզվում են ֆինանսական համակարգերը, կանգ են առնում գործարանները, մեծապես աճում է գործազուրկները թիվը, և աճում է սոցիալական լարվածությունը: Եվրամիության անդամ մի շարք երկրներում արդեն տեղի են ունեցել բողոքի զանգվածային ակցիաներ:

Մասնագետների գնահատականով՝ ճգնաժամը վտանգ չի ներկայացնում կապիտալիստական արտադրանքների հետագա գոյության համար, սակայն և կունենա ծանր սոցիալական հետևանքներ: Այն կսկսվի հաղթահարվել մոտակա մեկ–երկու տարիների ընթացքում, ինչի արդյունքում, ինչպես ենթադրվում է, կստեղծվի համաշխարհային նոր ֆինանսական համակարգ՝ այդպիսով նպաստելով համաշխարհայնացման գործընթացի արագանալուն:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են արդի գլոբալ հիմնախնդիրները: Դրանց լուծման համար ի՞նչ է անհրաժեշտ:

2. Նկարագրե՛ք ժողովրդավարական իրավիճակի փոփոխությունները: Ի՞նչ նպաստող պայմաններ կան բնակչության աճի համար: Այդ առումով՝ որո՞նք են տարբերությունները զարգացած և զարգացող երկրների միջև: Միգրացիոն ի՞նչ հետևանքներ է դա առաջացնում:

3. Շրջակա միջավայրի պաշտպանության բնագավառում ի՞նչ խնդիրներ են առաջացել, նշե՛ք դրանց պատճառները: Ի՞նչ է «կանաչների շարժումը»: Որո՞նք են բնապահպանական խնդիրների լուծման միջոցները:

4. Ձեր կարծիքով՝ վերջին տարիներին ինչո՞ւ են ավելացել ահաբեկչական գործողությունները: Ո՞րն է իսլամական ահաբեկչական կազմակերպությունների նպատակը: Ի՞նչ միջոցներ են անհրաժեշտ ահաբեկչության դեմ պայքարելու համար:

5. Ո՞րն է թմրամոլության աճի պատճառը: Ինչպիսի՞ միջոցներ են կիրառվում այդ աղետի դեմ պայքարելու նպատակով:

6. Որո՞նք են 2008 թ. սկսված ֆինանսատնտեսական համաշխարհային ճգնաժամի պատճառները: Ի՞նչ հետևանքների է այն հանգեցնում:

§ 2. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ XXI ԴԱՐՈՒՄ

Անցյալ դարի վերջում ի հայտ եկավ համաշխարհայնացման երևույթը, որը XXI դարում նույնպես շարունակում է մնալ որպես մարդկային քաղաքակրթության զարգացումն ապահովող հիմնական գործոններից մեկը: Սակայն այն ունի նաև բացասական կողմեր, որոնք հնարավոր է հաղթահարել տարբեր մշակութային–քաղաքակրթական ու կրոնական համակարգերին պատկանող ժողովուրդների միջև երկխոսության և ավելի սերտ համագործակցության միջոցով:

Համաշխարհայնացման գործընթացը

Համաշխարհայնացումը (գլոբալիզացիա) արդի աշխարհի ամենակարևոր երևույթն է: Այդպես է անվանվում այն գործընթացը, որը տանում է դեպի աշխարհի երկրների ու ժողովուրդների միջև արագորեն խորացող համագործակցության և տնտեսական ինտեգրացիայի՝ շուկայական հարաբերությունների հիման վրա: Արդեն իսկ ստեղծվել է համաշխարհային ֆինանսական դաշտ՝ որպես համաշխարհայնացման կարևորագույն նախապայման, ինչը հնարավորություն է տալիս վայրկենապես տեղափոխելու ֆինանսական միջոցները աշխարհի մեկ անկյունից մյուսը: Համաշխարհային ֆինանսա–տնտեսական ճգնաժամի պատճառով այն ստացավ ծանր հարված, ինչը կհանգեցնի նրա՝ էլ ավելի կատարելագործմանը:

Համաշխարհայնացման տեխնիկական հենքը համաշխարհային լրատվական համացանցն է (ինտերնետ), որի առաջացումը արդյունք է XX դարի վերջերից սկիզբ առած լրատվական հեղափոխության՝ հասարակության և առանձին անհատների կյանքում լրատվության պահպանման ու հաղորդման միջոցների, օրինակ՝ համակարգիչների դերի կտրուկ և որակական աճի: Համաշխարհային լրատվական համացանցը ստեղծում է մի նոր իրականություն, որն անվանվում է վիրտուալ կամ կիբեր տարածություն: Այն շատ արագ ընդլայնվում է և արդեն իսկ այսօր հանդես է գալիս որպես իրականության անբաժանելի հատված:

Ներկայումս աշխարհում հաշվվում է ավելի քան կես միլիարդ համակարգիչ, այն դեպքում, երբ անցյալ դարի վերջում այդ թիվը չէր գերազանցում 200 միլիոնը: Վերջին տարիներին լայն տարածում են ստացել տեղափոխվող համակարգիչները (լափ—թոփ) և ձեռքի հեռախոսների հետ համակցված մինի–համակարգիչները, որոնք հնարավորություն են տալիս մշտական կապի մեջ լինել համացանցի հետ և ստանալ ու փոխանցել անհրաժեշտ լրատվությունը ցանկացած վայրից: Այս հանգամանքը նպաստում է լրատվության ընդհանուր քանակի շատ արագ աճին. այն կրկնապատկվում է մոտավորապես ամեն տարի:

Հոգևոր ոլորտում համաշխարհայնացումը ուղեկցվում է արևմտյան քաղաքակրթական արժեքների և անգլերենի լայն տարածումով ողջ աշխարհով մեկ: Այդ նպաստում է աշխարհի տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչների միջև հաղորդակցման դյուրացմանը և հոգևոր–մշակութային ու գիտական առնչությունների ընդլայնմանը: Համաշխարհայնացումը մարդկության համար աննախադեպ բարենպաստ հնարավոր

րություններ է ստեղծում՝ արագացնելու զարգացման տեմպերը մարդկային կյանքի բոլոր ոլորտներում:

Սակայն համաշխարհայնացումը կարող է ունենալ նաև բացասական հետևանքներ: Այսպես, օրինակ, այն կարող է տանել դեպի ազգային արժեքային համակարգի քայքայում և մշակութային համահարթեցում: Այդ երևույթները առանձնահատուկ վտանգ են ներկայացնում փոքր ազգերի համար:

Միաժամանակ փորձը ցույց է տալիս, որ այն պետությունները, որտեղ համաշխարհայնացման գործընթացները դանդաղ են զարգանում, դուրս են մնում աշխարհում ընթացող ինտեգրացիոն գործընթացներից և դատապարտվում են տնտեսական ու քաղաքական մեկուսացման: Ներքին կյանքում այդ պետությունները լուրջ դժվարությունների են հանդիպում սոցիալական ոլորտում:

Հայաստանը, ինչպես աշխարհի շատ այլ երկրներ, նույնպես ներքաշվում է համաշխարհայնացման գործընթացների մեջ: Արդի փուլում կարևոր է դարձել կարողանալ օգտվել նրա հնարավորություններից՝ մեր երկրի զարգացումը, տնտեսության ինտեգրումը համաշխարհային շուկայի մեջ և բնակչության կենսամակարդակի բարձրացումը արագացնելու նպատակով՝ միաժամանակ անաղարտ պահելով ազգային արժեքները և ավանդույթները:

Աշխարհի բազմաթիվ երկրներում Հայկական սփյուռքի առկայությունը հնարավոր է դարձնում օգտվելով համաշխարհայնացման ընձեռած հնարավորություններից՝ ավելի նպատակասուլաց ներգրավել սփյուռքի և հյուրընկալած երկրի տնտեսական ներուժը մայր հայրենիքի տնտեսական զարգացման մեջ: Համացանցը իր հերթին հնարավորություն է տալիս ստեղծել համաշխարհային համահայկական ցանց, ինչը մեծապես կնպաստի հայ ժողովրդի ազգային ոգու վերածննդին և աշխարհի քաղաքական ու հոգևոր կյանքում նրա դիրքերի ամրապնդմանը:

Համաշխարհայնացման հակառակորդների (հակազլոբալիստների) շարժումը և կրոնական գործունի ակտիվացումը

Համաշխարհայնացումը և լրատվական հեղափոխությունը համաշխարհային հասարակական կարծիքի կողմից միանշանակ դրականորեն չեն ընկալվում և որոշ դեպքերում առաջացնում են հակազդեցություն: Այդ պատճառով աշխարհի տարբեր երկրներում սկիզբ է առել համաշխարհայնացման հակառակորդների (հակազլոբալիստների) միջազգային շարժումը, որի մասնակիցները գտնում են, որ համաշխարհայնացման դեմ անհրաժեշտ է պայքարել, քանի որ այն տանում է դեպի համաշխարհային կառավարության առաջացում և ժողովուրդների, ազգային կառավարությունների և առանձին անհատի ինքնիշխանության սահմանափակում: Հակազլոբալիստներին հաջողվում է աշխարհի տարբեր երկրներում պարբերաբար կազմակերպել բողոքի զանգվածային ցույցեր, որոնք հաճախակի ավարտվում են ոստիկանության հետ ընդհարումներով:

Ներկայումս այդ շարժումը գտնվում է սաղմնային վիճակում, քանի որ նրան դեռևս չի հաջողվել ստեղծել հակազլոբալիստական գաղափարախոսություն և նախանշել մարդկության զարգացման այլընտրանքային ուղիներ: Հատկանշական է, որ

հակազլոբալիստները իրենց պայքարը համաշխարհայնացման դեմ կազմակերպելու նպատակով լայնորեն օգտվում են համացանցի ընձեռած հնարավորություններից:

Համաշխարհայնացումը՝ հասարակության որոշ շերտերի մոտ որպես հակազդեցություն հոգևոր համահարթեցմանը, առաջացնում է ձգտում հեռանալ իրականությունից և ներփակվել կրոնի շրջանակներում, ինչը տանում է դեպի կրոնի դերի մեծացում հասարակական կյանքում: Քրիստոնյա աշխարհում այդ երևույթը արտահայտվում է ինչպես քրիստոնեության հիմնական ուղղությունների, այնպես էլ բազմաթիվ աղանդների ներկայացուցիչների թվաքանակի աճով: Տարածում են ստանում նաև արևելյան, հիմնականում հեռավորարևելյան, կրոնական ուսմունքները:

Կրոնի դերի մեծացումը հասարակական կյանքում փորձում են օգտագործել այն քաղաքական ուժերն ու կուսակցությունները, որոնք իրենց գործունեության մեջ հիմնվում են քրիստոնեական արժեքների քաղաքականացված տարբերակների վրա՝ քրիստոնեա-դեմոկրատները Եվրոպայում և Հարավային Ամերիկայում, Հանրապետական կուսակցության այն թևը, որը մինչև վերջերս գտնվում էր իշխանության գլուխ ԱՄՆ-ում:

Արևմուտքում վերջին տասնամյակներում նկատվող հեռավորարևելյան կրոնական ուսմունքների տարածումը տեղի է ունենում հիմնականում երիտասարդության ու մտավորականության շրջաններում: Այդ ուսմունքները ընկալվում են որպես հնարավորություն՝ պահպանելու անհատի ինքնությունը և հոգևոր ազատությունը հոգևոր համահարթեցման մանլիչ ուժի իշխանության պայմաններում:

Իսլամական աշխարհում համաշխարհայնացումը հիմնականում նույնացվում է արևմտականացման հետ և ընկալվում է ավելի բացասական երանգներով: Դրանից օգտվում են տարատեսակ ծայրահեղական արմատական կազմակերպությունները, որոնք անշեղորեն ընդլայնում են իրենց համախոհների թիվը հիմնականում երիտասարդության շրջանում: Այդ կազմակերպությունները դավանում են հակաարևմտյան և ջիհադիստական հայացքներ:

Քաղաքակրթության զարգացման հեռանկարները XXI դարում

Համաշխարհայնացման գործընթացի խորացումը, համաշխարհային համացանցի և համամոլորակային կիբեր տարածության առաջացումը բարենպաստ պայմաններ են ստեղծում ժողովուրդների և մշակույթների միջև հաստատուն երկխոսության ու համագործակցության կայացման, ինչպես նաև աշխարհում ինտեգրացիոն միտումների ուժեղացման համար: Սակայն գոյություն ունեցող բազմաթիվ հակասությունները ու հակամարտությունները միասնական համաշխարհային քաղաքակրթության ձևավորումը մոտակա ապագայում դարձնում են քիչ հավանական:

Վերևում նշված հանգամանքները հիմք ծառայեցին մի շարք տեսությունների համար, որոնց հեղինակները փորձում են նախանշել մարդկության զարգացման ուղիները XXI դարում: Դրանցից ամենամեծ տարածումն է ստացել «քաղաքակրթությունների միջև բախման» հիմնադրույթի վրա հենվող գաղափարական-քաղաքական հայեցակարգը: Նրա հեղինակն է 2008 թվականին կյանքից հեռացած հայտնի ամերիկացի հասարակագետ Ս. Հանթինգթոնը: Նա գտնում էր, որ սառը պատերազմի դա-

րաշրջանի ավարտից հետո աշխարհում հիմնական հակամարտությունն դառնում է պայքարը իսլամական և արևմտյան քաղաքակրթությունների միջև: Վերջինս, ըստ ամերիկացի գիտնականի, ավելի առաջադեմ է և անպայմանորեն պետք է այդ պայքարից դուրս գա հաղթանակած: Այդ հաղթանակի հետ է նա կապում մարդկության հետագա առաջընթացը:

Այդ տեսությունն, ըստ էության, ներկայացնում է արևմտամետ աշխարհընկալման վրա հիմնված մոտեցում ժամանակակից աշխարհում ընթացող հակամարտությունների և գոյություն ունեցող խնդիրների նկատմամբ: Պատահական չէ, որ այն լայն տարածում է ստացել մանավանդ արևմտյան մտավորականների ու քաղաքական գործիչների շրջանում, որոնք փորձում են օգտագործել այն ժամանակակից աշխարհում տեղի ունեցող գործընթացները՝ մասնավորապես իսլամական ահաբեկչության աճը բացատրելու նպատակով:

Ոչ արևմտյան մի շարք երկրների մտավորականության ներկայացուցիչները Հանթինգթոնի տեսությանը հակադրում են «մշակույթների և քաղաքակրթությունների երկխոսության» հայեցակարգը: Նրանք գտնում են, որ ներկայիս աշխարհում գոյություն ունեցող տարբեր մշակույթներից, կրոններից ու քաղաքակրթություններից և ոչ մեկը չունի առավելություն մյուսների նկատմամբ: Նրանք ընդգծում են, որ քաղաքակրթությունների միջև գոյություն ունեն ընդհանրության բազմաթիվ եզրեր, որոնք անհրաժեշտ է օգտագործել՝ համատեղ ջանքերով մարդկության առջև ծառայած բազմաթիվ խնդիրները հաջողությամբ լուծելու նպատակով:

Եթե «քաղաքակրթությունների միջև բախման» տեսությունը հնարավորություն է տալիս բացատրելու մեր օրերում տեղի ունեցող գործընթացների մի մասը, ապա «քաղաքակրթությունների միջև երկխոսության» հայեցակարգը նպաստում է ժամանակակից աշխարհում մարդկության առջև ծառայած բարդ խնդիրների լուծումները համատեղ ջանքերով գտնելուն: Ըստ էության, այն նախանշում է այն ուղին, որը ընտրելով՝ մարդկությունը կապահովի կայուն առաջընթաց XXI դարում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է համաշխարհայնացումը: Հասարակական կյանքի ո՞ր ոլորտներում է այն դրսևորվում: Ի՞նչ է կիբեր տարածությունը: Ինչպիսի՞ հնարավորություններ են ընձեռում համակարգիչը և ձեռքի հեռախոսը:

2. Ներկայացրե՛ք համաշխարհայնացման դրական և բացասական կողմերը: Հայաստանը և հայ ազգը ի՞նչ հնարավորություններ են ստանում համաշխարհայնացման գործընթացից:

3. Որո՞նք են հակազլոբալիստական շարժման պատճառները: Ինչո՞ւ է մեր օրերում մեծացել կրոնական գործոնի դերը: Ի՞նչ դրսևորումներ ունի այդ գործոնը Արևմուտքում և իսլամական աշխարհում:

4. Ժողովուրդների և մշակույթների միջև համագործակցության ուժեղացման համար ի՞նչ նպաստավոր պայմաններ կան արդի փուլում:

5. Բացատրե՛ք քաղաքակրթության զարգացման հեռանկարների վերաբերյալ երկու ամենատարածված տեսակետների բովանդակությունը: Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչ հեռանկար է սպասվում համաշխարհային քաղաքակրթությանը XXI դարում:

ԲԱԺԻՆ Բ. ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ԳԼՈՒԽ 4. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

§ 1–2. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԵԼՔԻ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ: ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Մշակույթի վերելքի նախադրյալները

XX դարում մշակույթը, հենվելով նախորդ դարաշրջանի դասական նվաճումների վրա, բուռն վերելք ապրեց: Դրան զգալիորեն նպաստեց ժողովուրդների կրթական մակարդակի բարձրացումը: Համընդհանուր գրագիտության տարածման գլոբալ գործընթացը, որ վաղուց էր սկսվել ԽՍՀՄ–ում, Հյուսիսային Ամերիկայում և Եվրոպայում, տարածվեց նաև անկախություն նվաճած Ասիայի, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի երկրների վրա: Այս ժողովուրդների մշակութային զարթոնքը նրանց ազգային ինքնության հաստատման առհավատչյան է և մի կարևոր շիթ՝ համաշխարհային մշակութային անդաստանում:

Եվրոպայի և Ամերիկայի զարգացած երկրները շարունակում են պահպանել առաջնությունը գրականության, գեղանկարչության, երաժշտության, թատրոնի, կինոյի և արվեստի այլ բնագավառներում: Նրանք հանդիսանում են նոր ուղղությունների, ոճերի և գաղափարների առաջացման ու ձևավորման բնօրրան: Շնորհիվ գրագիտության և կրթական ընդհանուր մակարդակի բարձրացման՝ մշակույթը առանձին անհատների մենաշնորհից դարձավ ամենալայն զանգվածների սեփականությունը:

Մարդկանց ապրելակերպի փոփոխությունները

Հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում տեղի ունեցող փոփոխություններին զուգահեռ փոփոխություն է կատարվում մարդկանց հոգեբանության և տրամադրությունների մեջ: Նրանց հոգնածությունը պատերազմից աստիճանաբար անցնում է, և նրանք կարոտ են ուրախանալու, վայելքի և հաճելի ժամանցի: Նրանք լցնում են կաբարեները, սրճարանները, կինոթատրոնները, համերգային դահլիճները, անգամ՝ մարզահրապարակները: Նրանք հրապուրվում են ջազով և ռիթմիկ պարերով, ծարավի են նորույթի: 1920–ական թվականներին սկսվում է եվրոպացիների իսկական ծանոթությունը ամերիկյան կենսաձևին և արվեստին: Այդ պահից սկսվում է ամերիկանիզմի թափանցումը Եվրոպա և աշխարհի մյուս երկրներ:

1930–ական թվականներին առաջնային է դառնում պայքարը ֆաշիզմի և ֆաշիստական գաղափարախոսության դեմ: Ֆաշիստական Գերմանիայում տիրապետող է դառնում մյուս ժողովուրդների նկատմամբ գերմանացիների մտավոր

և ստեղծագործական գերազանցության «տեսությունը», մարդկանց գիտակցության մեջ բոլոր միջոցներով ներդրվում է ուժի և բռնության պաշտամունքը:

Ֆաշիզմի դեմ ուղղված պայքարին, այլ ուժերի հետ միասին, ակտիվորեն մասնակցում են, անկախ իրենց քաղաքական հայացքներից, աշխարհի տարբեր ազգությունների առաջադեմ մտավորականները: Դրանց մեջ են գրողներ Մաքսիմ Գորկին, Իլյա Էրենբուրգը և Ավետիք Իսահակյանը (ԽՍՀՄ), Ռոմեն Ռոլանը և Անրի Բարբյուսը (Ֆրանսիա), Լիոն Ֆեյխտվանգերը և Թոմաս Մաննը (Գերմանիա), և ուրիշներ, արվեստի տարբեր բնագավառների ներկայացուցիչներ՝ կինոդերասան Չարլի Չապլինը, նկարիչներ Պաբլո Պիկասոն, կինոռեժիսոր Սերգեյ Էյզենշտեյնը, կոմպոզիտոր Սերգեյ Ռախմանինովը և այլոք:

Գիտության նվաճումներ XX դարի առաջին կեսին

Նորագույն շրջանը, արդեն բազմիցս ասվել է, գիտության և տեխնիկայի աննախընթաց զարգացման դարաշրջան էր: Գիտության բնագավառում XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին կատարված բազմաթիվ հայտնագործությունները մարդկության պատմության համար ունեցան բախտորոշ նշանակություն: Դրանք նախապատրաստեցին գիտության հզոր վերելքն ու գիտատեխնիկական հեղափոխությունը:

Մեծ զարգացում ստացան բոլոր բնական գիտությունները: Սակայն նրանց մեջ առաջատարը դարձավ ատոմային և միջուկային ֆիզիկան, որի բնագավառում տեղի ունեցան հեղափոխական բնույթի հայտնագործություններ: Հենվելով Ալբերտ Էյնշտեյնի հարաբերականության տեսության վրա՝ գիտնականները ուսումնասիրեցին միկրոաշխարհը և ատոմի միջուկում հայտնաբերեցին մի շարք տարրական մասնիկներ, (ինչպես՝ ֆոտոններ, էլեկտրոններ, պրոտոններ, պոզիտրոններ և նեյտրոններ): Հարաբերականության տեսությունը հնարավոր եղավ կիրառել միկրոաշխարհում՝ շնորհիվ քվանտային մեխանիկայի, որը նոր, թերևս ամենախոշոր ուղղությունը եղավ XX դ. տեսական ֆիզիկայի բնագավառում:

1930–ական թվականների վերջերին գիտնականները հայտնագործեցին էներգիայի ստացման նոր եղանակ՝ ուրանի ատոմը ճեղքելու ճանապարհով, ինչպես նաև շղթայական ռեակցիան: Դա հնարավորություն տվեց ատոմը և նրանից ստացվող էներգիան օգտագործել ինչպես խաղաղ, այնպես էլ ռազմական նպատակների համար: Այս գիտական կարևոր հայտնագործությունը հնարավոր եղավ մեծանուն գիտնականներ Ն. Բորի, Մ. Պլանկի, Ժ. Կյուրիի, Լ. դը Բրոյլի, Է. Շրեդինգերի, Է. Ֆերմիի, Ի. Կուրչատովի, Աբ. Ալիխանյանի և այլոց շնորհիվ:

Շոգու էներգիային փոխարինելու եկավ էլեկտրաէներգիան, որը լայնորեն սկսեց կիրառվել տեխնիկայի, արդյունաբերության, տրանսպորտի, գյուղատնտեսության բնագավառներում և կենցաղում: Կառուցվեցին հզոր հիդրոկայաններ աշխարհի տարբեր երկրներում, ինչպես Բոուլդեր Դամը՝ ԱՄՆ–ում, Դնեպրի ՀԷԿ–ը՝ ԽՍՀՄ–ում և այլն: ԱՄՆ–ում սկսեց կիրառվել էլեկտրակայանների ավտոմատ կառավարման համակարգ: 1930–ական թվականների վերջերին նման համակարգ սկսեցին ներդնել

նաև ԽՍՀՄ–ում: Ավտոմատ կառավարման համակարգն առաջին անգամ կիրառվեց Երևանի և Իվանկոյի ՅԷԿ–երում:

Մեծ զարգացում ստացավ մաթեմատիկան, որը հիմք հանդիսացավ բնական մյուս գիտությունների բուռն զարգացման համար: Ձևավորվեցին ինքնատիպ մաթեմատիկական դպրոցներ ԱՄՆ–ում, Գերմանիայում, ԽՍՀՄ–ում, Ֆրանսիայում և այլուր: Մաթեմատիկոսներից աշխարհին լայնորեն հայտնի են XX դարի մեծագույն գիտնականներ Ջ. Բերգկոֆի, Ն. Վինների (ԱՄՆ), Դ. Գիլբերտի (Գերմանիա), Ժ. Ադամարի, Ա. Լեբեգի (Ֆրանսիա), Մ. Կելդիշի, Մ. Լավրենտևի (ԽՍՀՄ) անունները:

Մեծագույն նվաճումներ արձանագրվեցին աստղագիտության բնագավառում: Աստղագիտական դիտարկումները և հետազոտությունները հաստատեցին Տիեզերքի քիմիական միասեռության թեզը և այն տեսակետը, որ աստղերը բաղկացած են Երկրի վրա առկա նույն տարրերից: 1930թ. հայտնագործվեց արեգակնային համակարգի իններորդ մոլորակը՝ Պլուտոնը:

Աստղագիտության բնագավառում ձևավորվեց նոր ուղղություն՝ աստղաֆիզիկան, որի հիմնադիրներից է Վիկտոր Յամբարձումյանը: Նա առաջ քաշեց ու հիմնավորեց աստղասփյուռների և գերխիտ միջուկի տեսությունները: Այդ ուղղությամբ լուրջ աշխատանքներ են տարվում նրա կողմից հիմնադրված Բյուրականի աստղադիտարանում: Ժամանակակից աստղագիտության զարգացման գործում մեծ ավանդ ունեն նաև Կ. Լուինդարկը, Բ. Լիոն, Ու. Ադամսը, Բ. Մարգարյանը և ուրիշներ:

Ջգալի հաջողությունների հասավ նաև քիմիական գիտությունը՝ հատկապես սինթետիկ նյութերի ստացման գործում: Ձևավորվեց նոր ուղղություն՝ քիմիական ֆիզիկան, կատարվեցին լուրջ աշխատանքներ պոլիմերների բնագավառում: Այս ասպարեզում մեծ են Ն. Սենյոնովի, Ս. Զինշելվուդի, Ն. Կուրնակովի, Ն. Ենիկոլոպյանի և այլոց ծառայությունները:

Հարկ է նշել գիտության այնպիսի ճյուղերի զարգացումը, ինչպիսիք են կենսաբանությունը, կենսաքիմիան, բիոֆիզիկան և ֆիզիոլոգիան: Այս վերջինի զարգացման մեջ առաջնային դերը պատկանում է Ի. Պավլովին, Լ. Օրբելուն, Խ. Կոշտոյանցին և այլ գիտնականների:

Ջարգացում ապրեցին սահմանային գիտությունները՝ կենսաքիմիան, ֆիզիկա-կան քիմիան, գեոֆիզիկան, էլեկտրաքիմիան և այլն: Մեծ հաջողություններ արձանագրվեցին միկրոկենսաբանության և դեղագործության բնագավառում: Գիտության զարգացումը նպաստում էր տեխնիկական առաջընթացին: Այդ ժամանակ է, որ հիմք դրվեց XX դարի երկրորդ կեսի գիտատեխնիկական հեղափոխությանը:

Գիտական վերոհիշյալ ուղղությունները բարենպաստ նախադրյալներ ստեղծեցին բժշկագիտության զարգացման համար: Հատկապես ուշագրավ են հաջողությունները քիմիական ճանապարհով վիտամինների (A, B, C, D) սինթեզման (Յանսեն, Դոնաթ, Ուիլյամս, Կլայն), հակաբիոտիկների ուսումնասիրության (Ռ. Դյուբո, Ս. Վակսման, Ա. Ֆլեմինգ, որը պենիցիլինի հեղինակն է), վիրուսաբանության և այլ բնագավառներում:

**Գիտության նվաճումները XX դարի երկրորդ կեսին:
Գիտությունը արտադրողական ուժ**

ժամանակակից հասարակության առաջընթացը, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացումն անհնար է պատկերացնել առանց գիտության զարգացման ու նրա նվաճումների կենսագործման: Դրա շնորհիվ գիտությունն առանձին անհատների մենաշնորհներից և անձուկ կաբինետային աշխատանքից վերածվեց գիտական հզոր կենտրոնների՝ ինստիտուտների և լաբորատորիաների գործունեության: Այն դարձավ արտադրողական ուժ:

Գիտության համակողմանի զարգացումը և գիտական նոր հայտնագործություններն իսկական հեղափոխություն առաջացրին տեխնիկայի բնագավառում, որի շնորհիվ կատարվեց նոր արդյունաբերական հեղաշրջում:

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո տնտեսության և մշակույթի զարգացումը տեղի էր ունենում գիտական այն հայտնագործությունների հիման վրա, որոնք կատարվել էին նախորդ շրջանում: Դրանք հիմք ստեղծեցին գիտության հետագա զարգացման համար:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո սկսվեց ատոմակայանների կառուցումն ԱՄՆ–ում, ԽՍՀՄ–ում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Կանադայում և աշխարհի այլ երկրներում: Ատոմային էլեկտրակայան կառուցվեց նաև Հայաստանում՝ միակն Անդրկովկասում և ամբողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքում:

Տեխնիկայի բնագավառում մյուս կարևոր, հեղափոխական բնույթի նորությունը ներքին այրման շարժիչների լայնամասշտաբ կիրառումն էր ավտոմոբիլային, տրակտորային, ավիացիոն և արդյունաբերական այլ ճյուղերում: Այն լայն կիրառում գտավ նաև ջրային տրանսպորտում և ռազմական տեխնիկայում:

Գիտական հայտնագործություններն արտադրության ոլորտում ներդնելու շնորհիվ աննախընթաց զարգացում ապրեցին մեքենաշինությունը, սև և գունավոր մետալուրգիան և արդյունաբերության այլ ճյուղեր: Ստեղծվեցին նոր մեքենաներ, գերձզգրիտ հաստոցներ, ներդրվեցին հարահոս գծեր, ավտոմատ սարքեր և համալիրներ, այդ թվում՝ ռոբոտներ, մանիպուլյատորներ և նոր առաջավոր տեխնոլոգիաներ:

Գիտական հետազոտություններին նոր թափ հաղորդեց ամերկյան գիտնական Նորբերտ Վիների կողմից ստեղծված կիբեռնետիկան՝ մի նոր գիտություն հետադարձ կապի, տեղեկատվության ստացման, մշակման ու հաղորդման վերաբերյալ:

Ձգալի թռիչք կատարեց ռադիոէլեկտրոնիկան. ստեղծվեցին նոր կարգի ռադիոսարքավորումներ և հեռուստացույցներ:

Խոշորագույն հայտնագործություններ կատարվեցին գենետիկայի և կենսատեխնոլոգիայի բնագավառներում:

Գիտական հետազոտությունների հիման վրա և արտադրության մեջ դրանց ներդրմամբ հնարավոր եղավ երկարաժամկետ օգտագործվող ապրանքների՝ սառնարանների, հեռուստացույցների և այլ կենցաղային իրերի զանգվածային արտադրություն սկսել:

1970–90–ական թվականներին սկսվեց գիտատեխնիկական հեղափոխության նոր փուլ, որը հանգեցրեց գիտության և արտադրության սերտ միավորմանը:

Տիեզերքի ուսումնասիրությունները գիտնականներին հնարավորություն ընձեռեցին ավելի հարստացնել գիտելիքները այդ բնագավառում: Նրանք սկսեցին տիեզերքը օգտագործել նոր գիտական հայտնագործությունների համար: Ժամանակակից կապի միջոցները հնարավոր չէ իրականացնել առանց արբանյակային կապի զարգացման:

Ժամանակակից քաղաքակրթության խոշորագույն ձեռքբերումներից է էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների ստեղծումն ու կիրառումը:

Մեր օրերում բժշկագիտությունը մեծ ճիգեր է գործադրում հայտնագործելու դեղամիջոցներ և բուժման մեթոդներ՝ ամենալայն տարածում գտած սրտանոթային հիվանդությունների և քաղցկեղի բուժման համար: Իսկ վերջին տարիներին մարդկությանը սպառնում է ձեռքբերովի իմունային անբավարարության համախտանիշ (ՁԻԱՅ) կոչվող հիվանդությունը:

Կուտակելով զգալի գիտական պաշարներ՝ մարդկությունը ձգտում է ավելի խորացնել իր գիտելիքները, բացահայտել նորանոր տեխնոլոգիաներ: Այսօր մեծ առաջընթաց է գրանցվել բարձր տեխնոլոգիաների ստեղծման ու կիրառման բնագավառում:

Հասարակական միտքը

Հասարակության և մարդու մասին գիտությունները հարստացան նոր տեսություններով ու գիտական հայտնագործումներով: Մեծ հետաքրքրություն էին ներկայացնում կյանքի փիլիսոփայության ջատագույններ Ա. Շոպենհաուերի և Ֆ. Նիցշեի աշխատությունները:

Եվրոպայում և ԱՄՆ–ում զարգացում ապրեց գիտության մի նոր ճյուղ՝ սոցիոլոգիան, որը գիտություն է հասարակության բազմակողմանի զարգացման և մարդկանց հասարակական վարքի մասին: Այդ բնագավառում լայն ճանաչում գտան Մ. Վեբերի աշխատությունները:

Գիտության զարգացմանը նոր խթան հաղորդեց Առաջին աշխարհամարտը: Տեխնիկայի և այլ միջոցների կիրառումը նոր խնդիրներ էր դնում գիտնականների առաջ: Ջարգացած խոշոր երկրներում զգալի միջոցներ էին տրամադրվում գիտական հետազոտությունների համար: Երկրորդ աշխարհամարտի նախօրյակին և պատերազմի ընթացքում Գերմանիայում, ԽՍՀՄ–ում, ԱՄՆ–ում և Անգլիայում լուրջ գիտական հետազոտություններ էին կատարվում, որոնք անմիջականորեն կապված էին ռազմական արդյունաբերության հետ:

Գիտատեխնիկական հեղափոխության ազդեցությունը նկատելի էր նաև հասարակագիտության փիլիսոփայական ասպարեզում: Հասարակական գիտությունների զարգացման ժամանակակից ուղղությունները սահմանվում են տեղեկատվական հասարակության նոր գաղափարներով: Մարդկության պատմությունը դիտարկվում է որպես բուռն վերելքի մի գործընթաց, որը նրան դուրս է բերում քաղաքակրթության բոլորովին նոր մակարդակ:

Ժամանակակից փիլիսոփայության առանձնահատկությունն այն է, որ չկա որևէ ազդեցիկ, համընդհանուր ճանաչում գտած ուղղություն: Այդ բնագավառում գոյություն ունեցող ամեն մի ուղղություն առաջնորդվում է միայն իր գաղափարներով:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Պարզաբանե՞ք մշակույթի վերելքի պայմանները նորագույն շրջանում:
2. Փորձե՞ք պարզաբանել XX դ. վերջերին մարդկանց կենցաղում տեղի ունեցած փոփոխությունները՝ համեմատելով այն XX դ.. առաջին կեսի հետ:
3. Ներկայացրե՞ք գիտության զարգացման ընթացքը XX դ. առաջին կեսին: Բնական և հասարակական գիտությունների ի՞նչ նոր ուղղություններ առաջացան:
4. Ի՞նչ դեր խաղացին երկու աշխարհամարտերը ռազմական արդյունաբերության և տեխնիկայի զարգացման գործում:
5. Գիտության մեծագույն նվաճումները XX դ. երկրորդ կեսին ինչո՞վ էին պայմանավորված: Վերհիշե՞ք, թե ինչ է գիտատեխնիկական հեղափոխությունը:
6. Որո՞նք էին հասարակական գիտությունների նոր ուղղությունները, ի՞նչ նվաճումներ արձանագրեց հասարակական միտքը
7. Կազմե՞ք աղյուսակ և ներկայացրե՞ք գիտության տարբեր բնագավառների նվաճումները XX դարում: Օրինակներով ցույց տվե՞ք հայ գիտնականների ներդրումը համաշխարհային գիտության մեջ:

§ 3-4. ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Առաջին աշխարհամարտից հետո գրականության և արվեստի վրա մեծ ազդեցություն թողեցին ժամանակի աշխարհացունց երևույթներն ու իրադարձությունները: Առաջնահերթ պետք է նշել համաշխարհային պատերազմը, հեղափոխությունները, սոցիալական հակասությունները, ազգայնամոլությունը և ծայրահեղականությունը:

Համաշխարհային մշակույթի վրա բացասաբար անդրադարձան ամբողջատիրական համակարգերի հաստատումը, ֆաշիզմի տարածումը, բռնությունները, մտավորականության հետապնդումները և հալածանքները: Այդ պայմանները և մոտալուտ նոր պատերազմը ստիպեցին գիտության, գրականության, արվեստի հազարավոր ներկայացուցիչների եվրոպայից հեռանալ ԱՄՆ:

Գրականությունը

Կանխազգալով ապագայի սոցիալական ցնցումները՝ բազմաթիվ ստեղծագործողներ, հատկապես գրողներն ու բանաստեղծները, ընկնում էին հոռետեսության և ձանձրույթի գիրկը: Այդ հանգամանքը այս կամ այն չափով իր կնիքն էր թողնում նրանց աշխարհայացքի վրա: Իրենց ստեղծագործություններում նրանք անդրադառնում էին հասարակության մեջ գոյություն ունեցող անարդարություններին, ստեղծագործող անհատի ճակատագրին:

Հանրահայտ Ռոմեն Ռոլանը գրեց մի շարք կենսագրական աշխատություններ ականավոր նկարիչների ու երաժիշտների մասին:

Անատոլ Ֆրանսը տպագրեց մի քանի հակաբուրժուական վեպեր: Ամերիկյան գրողներ Ֆրենկ Նորրիսը, Էպտոն Սինկլերը, Թեոդոր Դրայզերը, Ջոն Ստայնբեկը ստեղծեցին քննադատական ռեալիզմի խոշոր գործեր:

Բեռնարդ Շոուի գործերի շնորհիվ դրամատուրգիան դուրս բերվեց գաղափարական ու գեղարվեստական լայն ուղու վրա: Այդ ժամրում նորարարներ դարձան նորվեգացի Հենրիկ Իբսենը և գերմանացի Հերիարդտ Հաուպտմանը:

Հանրաճանաչ գրողներ Թոմաս Մանը և Ջորջ Յուլստորդին դարձան այսպես կոչված ընտանեկան վեպերի հեղինակներ, որոնց միջոցով խարազանվում էին բուրժուական հարաբերությունները:

1920–ական թվականներին երևան եկավ երիտասարդ տաղանդավոր գրողների մի համաստեղություն՝ Էռնեստ Հեմինգուեյ, Էրիկ Մարիա Ռեմարկ, Ռիչարդ Օլդինգտոն, որոնք իրենց ստեղծագործություններում բողոք էին հայտնում Առաջին աշխարհամարտի ահավոր մարդկային սպանդի դեմ:

Այդ նույն տարիներին տպագրվում են գրական–գեղարվեստական ավանգարդի ուղղության ներկայացուցիչներ՝ գրողներ Ջ. Ջոյսի, Ֆ. Կաֆկայի, Մ. Պրուստի, Ա. Պլատոնովի և այլոց խոշոր գործերը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի արհավիրքները, վիթխարի մարդկային զոհերը, և հետպատերազմյան շրջանի տնտեսական անկումը, սոցիալական ծանր վիճակը մեծապես ազդեցին միլիոնավոր մարդկանց հոգեվիճակի և մտածելակերպի վրա: Նախկին արժեքները, գլխավորապես եվրոպական, կորցրեցին իրենց

գրավչությունն ու նշանակությունը մարդկանց աչքերում: Մարդիկ խոր հիասթափություն էին ապրում և նրանց մոտ առաջացել էր հոգեկան դատարկություն: Այս հոգեվիճակի և մտայնության արտացոլումը հանդիսացավ Օ. Շպենգլերի «Եվրոպայի մայրամուտը» աշխատությունը:

Արևմտյան գրականության մեջ երկար ժամանակ տիրապետող դարձավ պատերազմի և այսպես կոչված «կորուսյալ սերնդի» թեման: Այն իր գեղարվեստական արտացոլումը գտավ Էրիխ Ռեմարկի «Արևմտյան ճակատում անփոփոխ է», Ջեյմս Օլդինգտոնի «Ջերոսի մահը», Էռնստ Յեմինգուեյի «Յրաժեշտ քեզ, գեմք», Դոս Պասոսի «1919», Ռոբերտ Գրեյվսի «Յրաժեշտ այն ամենին, ինչ որ եղել է» և այլ գեղարվեստական գործերում:

Նոր ձևավորվող խորհրդային գրականության հիմնական թեման իշխանափոխության և քաղաքացիական պատերազմի հարցերն էին: Դրանց էին նվիրված Միխայիլ Շոլոխովի «Խաղաղ Դոն», Ալեքսեյ Տոլստոյի «Տառապանքի ուղիներով», Ալեքսանդր Ֆադեևի «Ձախջախում», Իսահակ Բաբելի «Յեծյալ բանակը» և այլ գեղարվեստական գործեր: Իսկ պոեզիայում (Վլադիմիր Մայակովսկի, Եղիշե Չարենց և այլն) տիրապետող էր հեղափոխական պաթոսը:

Յետպատերազմյան առաջին մի քանի տարիների հասարակական-քաղաքական վերելքը գրականության մեջ և արվեստում բերեց իրապաշտական ավանդույթների զորեղացում:

Գրական նոր գործերով հանդես եկան համաշխարհային ճանաչում գտած Թ. Մանը, Է. Ռեմարկը:

ԱՄՆ-ում շարունակում էին ստեղծագործել հանրաճանաչ գրողներ Ու. Ֆոլկները և Է. Յեմինգուեյը: Նրանք գրականության ասպարեզում արժանացան Նոբելյան մրցանակի:

Սողեռնիստական գրականության մեջ առաջնային տեղ էին զբաղեցնում Ժան Պոլ Սարտրը և Ալբեր Բամյուն: Վերջինս 1957թ. արժանացավ Նոբելյան մրցանակի: 1964թ. Նոբելյան մրցանակ շնորհվեց նաև Սարտրին, որից, սակայն, գրողը հրաժարվեց:

1950-ական թվականների սկզբներից գրական կյանքի թատերաբեմ նորից դուրս եկան ավանգարդիստներ Է. Իոնեսկոն և Ս. Բեկեթը:

1960-80-ական թվականներին աշխարհում ամենակարդացվող հեղինակների շարքին էին պատկանում լատինաամերիկյան ավանգարդի ներկայացուցիչներ Խորխե Բորխեսը, Խուլիո Կորտասարը, Գաբրիել Գարսիա Մարկեսը:

Խորհրդային Միությունում, չնայած խիստ գրաքննությանը, արժեքավոր գործեր ստեղծեցին Ալեքսանդր Տվարդովսկին, Բորիս Պաստերնակը, Ալեքսանդր Սոլժենիցինը, Իոսիֆ Բրոդսկին և ուրիշներ: Վերջին երկուսը, խորհրդային կառավարության որոշմամբ, արտաքսվեցին երկրից:

Արվեստը

Մեծ որոնումների մեջ էին նկարիչները, քանդակագործները և երաժիշտները: Նրանց չէին բավարարում հին, դասական արվեստի ձևերը և ոճերը: Սկիզբ են առնում

նոր, ինչպես նաև զարգանում նախորդ շրջաններից եկող ուղղություններ: Դրանք բուռն վեճերի տեղիք են տալիս, ինչպես՝ արատրակցիոնիզմը, կուբիզմը, ֆուտուրիզմը, սյուրռեալիզմը* և այլն:

1920–ական թվականներին մեծ տարածում և ժողովրդականություն է ձեռք բերում երաժշտության մեջ նոր ուղղություն հանդիսացող ջազը (այն ձևավորվել էր դեռևս 1900 թ. ամերիկյան Նյու Օռլեան քաղաքում): Հետագա տարիներին տեղի ունեցավ ջազի հաղթարշավը աշխարհով մեկ, տալով այնպիսի դեմքեր, ինչպիսիք՝ Բենի Գուդմանը, Լուի Արմսթրոնգը, Էլլա Ֆիտցջերալդը և շատ ուրիշներ: Իսկ ԽՍՀՄ–ում մեծ հեղինակություն էին վայելում Լեոնիդ Ուտյոսովի, Օլեգ Լունդստրեմի, Արտեմի Այվազյանի և Էդի Ռոզենի ջազային նվագախմբերը:

Հաստատուն քայլերով կյանք է մտնում կինոարվեստը, որն աննկարագրելի ժողովրդականություն է վայելում: Համր կինոյին, որի անգերազանցելի բարձունքը մնաց Չարլի Չապլինը, փոխարինելու եկավ հնչյունային կինոն: Դրա առաջնեկի՝ «Ջազային երգիչը» ժապավենի ցուցադրումը կայացավ 1927թ.: Այդ նույն թվականին Բերտոլդ Բրեխտը Գերմանիայում իրականացրեց «Երեքգրոշանոց օպերայի» բեմադրությունը: Այդ բնագավառում փայլեցին նաև հանրաճանաչ Ա. Դիդը, Մ. Լինդեբերգը, Փ. Նեգրին, Մ. Պիքֆորդը: Կինոն դարձավ զանգվածային արվեստ:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո նորից վերելք ապրեց կինեմատոգրաֆիան: Նեոռեալիզմի գլուխգործոցներ դարձան իտալական կինոռեժիսորներ Ռ. Ռոսելլինիի, Վ. դե Սիկայի, Լ. Վիսկոնտիի, Ջ. դե Սանտիսի նկարահանած ֆիլմերը: Արվեստի այդ բնագավառում փայլուն գործեր ստեղծեցին Իտալիայի, Լեհաստանի և Ֆրանսիայի կինեմատոգրաֆիստները:

XX դարի սկզբներին գեղանկարչության մեջ առաջնային ուղղություններից մեկը դարձավ և հետագա տարիներին զարգացում ապրեց կուբիզմը: Այդ ուղղության հիմնադիրներն էին Պաբլո Պիկասոն և Ժորժ Բրակը: Կուբիզմի ներկայացուցիչները աշխարհը պատկերում էին պարզ երկրաչափական կառուցվածքների ձևով՝ աղավաղելով իրական առարկաների պատկերները:

XX դարի առաջին կեսի կերպարվեստի բնորոշ ուղղություններից մեկն էլ էքսպրեսիոնիզմն է (լատ. *expressio*՝ արտահայտչականություն), որին բնորոշ է իրական առարկաների ծայրահեղ սուբյեկտիվ ընկալումը, ձևախեղված պատկերումը և գունային պայմանականությունը: Այդ ուղղության ներկայացուցիչներից են գերմանացի նկարիչներ Է. Կիրխները և Է. Նոլդին:

Ավանգարդիստական ուղղություններից է նաև Իտալիայում ձևավորված ֆուտուրիզմը (լատ. *futurum*՝ ապագա բառից), որի տիպիկ ներկայացուցիչներից էին Գ. Սևերինին և Ռ. Բոչչոնին: Ֆուտուրիստները ձգտում էին գեղանկարչության և քանդակագործության մեջ արտահայտել ժամանակի և դրա հետ կապված շարժման գաղափարը: Ֆուտուրիստների ստեղծագործության մեջ դա արվում էր մեխանիկորեն. օրինակ՝ վազող ձին պատկերվում էր ոչ թե չորս, այլ տասներկու ոտքով՝ շարժման տարբեր փուլերի «համատեղման» հետևանքով:

Գրեթե նույն շրջանում առաջ է գալիս վերացականությունը (արատրակցիոնիզմ): Վերացական նկարչությունը գույների և ձևերի համադրություն է բոլորովին զրկված առարկայությունից: Այդ ուղղության հիմնադիրներից է Վ. Կանդինսկին: Նրա կարծի-

քով՝ նկարի մեջ առաջնայինը ոչ թե թեման է, այլ գունային համադրությունները, գունային սիմվոլիկան: Այդ ուղղությունը լայն տարածում գտավ հատկապես ԱՄՆ-ում:

XX դարի խոշոր ավանգարդային ուղղություններից է սյուրռեալիզմը (ֆրանսերեն surrealism՝ գերռեալիզմ): Նրանք առարկաներին տալիս էին իրականության պատրանք, միավորում իրականը և ոչ իրականը: Սյուրռեալիզմի խոշոր ներկայացուցիչներն են Ս. Դալին, Խ. Միրոն և Ի. Տանգին:

Լատինական Ամերիկայի արվեստում տեղի ունեցած խոշոր փոփոխությունները անմիջականորեն կապված էին մեքսիկական «Մեծ եռյակի» գործունեության հետ: Դ. Սիկեյրոսը, Դ. Ռիվերան, Խ. Օրոսկոն ստեղծեցին մոնումենտալ գեղանկարչության մոուլդեր:

Հետպատերազմյան երկու տասնամյակների ընթացքում կերպարվեստում առաջատար դեր էին կատարում Նյու Յորքի ու Եվրոպական դպրոցները: Առաջին դպրոցի փայլուն ներկայացուցիչներ են Ջ. Փոլոքը, Արշիլ Գորկին և այլք: Եվրոպական դպրոցը հիմնականում ներկայանում է մեզ ծանոթ վարպետներով՝ Պ. Պիկասո, Ա. Մատիս, Ֆ. Լեժե, Ս. Դալի, Մ. Շագալ:

Պատերազմից հետո գեղարվեստական որոնումները հանգեցրին նոր ուղղությունների առաջացմանը: 1960-ական թվականներին ամերիկյան էքսպրեսիոնիզմին որպես հակակշիռ ստեղծվեց պոպ-արթը: Նրա կողմնակիցների կարծիքով՝ ամեն իր կարող է արվեստի առարկա լինել: Այդ առարկայական արվեստն ուղղված էր զանգվածային հանդիսատեսին: Նշված ուղղության առավել հայտնի վարպետներ են Ռ. Ռաուշենբերգը, Ջ. Ջոնսը, Կ. Օլդենբուրգը:

Նոր ավանգարդային ուղղություն է հիպերռեալիզմը, որն առաջացել է 1960-ական թվականներին: Ծագելով պոպ-արթից՝ այն ձգտում է պատկերի լուսանկարչական ճշմարտացիության: Այդ ուղղությունը ներկայացնում են Չ. Բլոզը, Ֆ. Ներտչը, Ժ. Մոնորին:

1960-ական թվականների կեսերից ասպարեզ եկավ օպ-արթը (օպտիկական արվեստը): Օգտագործելով տարբեր բարդ սարքավորումներ՝ օպտիկական արվեստի ներկայացուցիչները ստեղծում էին շարժման և ռիթմի պատրանք, որի շնորհիվ հասնում էին տեսողական՝ գունային և ռիթմային տարբեր էֆեկտների: Խոշոր ներկայացուցիչներից է Վ. Վազարելին:

Նոր ավանգարդային երևույթ է նաև կոնցեպտուալիզմը, որը ժխտում է տեսողական ինֆորմացիան և արվեստը դիտում որպես հաղորդակցություն:

1970-80-ական թվականներին տեղի է ունենում ճարտարապետական մտքի վերակողմնորոշում: Այդ հետմոդեռնիստական ուղղության ներկայացուցիչներն են աշխարհաճանաչ ճարտարապետներ Լը Կորբյուզիեն, Վան դեր Ռոեն, Վ. Գրոպիուսը, Ֆ. Ռայթը:

Նույն այդ ժամանակահատվածում ճանաչում է գտնում հայտեք (բարձր տեխնոլոգիա) ճարտարապետական ուղղությունը, որը շինարարության ժամանակ օգտագործում է տեխնիկական միջոցներ և տարբեր տեսակի կառուցվածքներ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Նորագույն շրջանում գրականության և արվեստի վրա ի՞նչ գործոններ էին ազդում: Ձեր կարծիքով՝ ո՞րն էր դրանցից գլխավորը:

2. Թվարկե՛ք XX դարի գրականության տիրապետող ուղղությունները: Այդ շրջանի հայտնի հեղինակների ի՞նչ ստեղծագործությունների հետ եք ծանոթ: Պատրաստե՛ք մի փոքրիկ ելույթ որևէ հեղինակի և նրա ստեղծագործության մասին:

3. Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք գրական տարբեր ուղղությունները, նշանավոր հեղինակների, նրանց ստեղծագործությունները: Ի՞նչ ներդրում են ունեցել հայ հեղինակները գրականության ասպարեզում:

4. Թվարկե՛ք XX դարի արվեստի տիրապետող ուղղությունները: Հայտնի հեղինակների ի՞նչ ստեղծագործությունների հետ եք ծանոթ: Պատրաստե՛ք մի փոքրիկ ելույթ որևէ հեղինակի և նրա ստեղծագործության մասին:

5. Համաշխարհային ճանաչում ունեցող ի՞նչ հայ արվեստագետներ գիտեք՝ ա) կերպարվեստի, բ) երաժշտության, դ) կինոյի բնագավառում:

§ 5. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԻՑ ԴԵՊԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Նորագույն շրջանի մեծ մասում՝ հատկապես սառը պատերազմի դարաշրջանում, գրականությունը և արվեստը գաղափարական–կուսակցական հողի վրա բաժանվում են սոցիալիստական և արևմտյան կամ բուրժուական արվեստի ու հակադրվում միմյանց: աշխարհը բաժանված էր երկու միմյանց հակադիր ռազմա-քաղաքական խմբավորումների՝ սոցիալիստական և կապիտալիստական: Այդ հանգամանքն իր խոր կնիքն էր դրել նաև մշակույթի բոլոր ճյուղերի վրա: Ուստի՝ անհնար է այդ ժամանակահատվածի համար խոսել մեկ ընդհանուր մշակույթի մասին, քանի որ այն երկփեղկված էր երկու՝ սոցիալիստական և արևմտյան մշակույթի: Դրանցից յուրաքանչյուրը կատարում էր իրեն հատկացված դերը հասարակական–մշակութային կյանքում:

Սոցիալիստական մշակույթը

Սոցիալիստական մշակույթը խարսխված էր սոցիալիստական ռեալիզմի սկզբունքի վրա, որը ձևավորվեց դեռևս 1930–ական թվականների կեսերին և որի ակունքների մոտ կանգնած էր Մաքսիմ Գորկին: Այս սկզբունքը տիրապետող դարձավ սկզբում ԽՍՀՄ–ում, իսկ հետագայում՝ նաև Արևելյան Եվրոպայի (Լեհաստան, ԳԴՀ, Յունգարիա, Չեխոսլովակիա, Ռումինիա, Բուլղարիա) և Ասիայի (Չինաստան, Վիետնամ, Լաոս, Կամբոջա, Կորեայի Ժողովրդադեմոկրատական Հանրապետություն) սոցիալիստական երկրներում, ինչպես նաև Կուբայում:

Սոցիալիստական ռեալիզմը գաղափարայնացված տեսություն էր՝ հիմնված կոմունիստական կուսակցության գաղափարախոսության վրա: Այն կոչված էր գունագարդելու սոցիալիստական իրականությունը, փառաբանելու սոցիալիզմի «համաշխարհային պատմական նվաճումները» և կոմունիստական առաջնորդների «հանճարեղությունն ու անսխալականությունը»: Այդ մեթոդի հետևորդներին արգելված էր արտացոլել կյանքի ստվերոտ կողմերը, սոցիալ–քաղաքական և ազգային–էթնիկական առկա խոր հակասությունները: Սոցիալիստական ռեալիզմը պարտադրում էր որպես հակառակորդ դիտել արևմտյան մշակույթը, չտեսնել որևէ լուսավոր շող նրանում, բացառությամբ այն արվեստագետների, որոնք կան արևմտյան կոմունիստական կուսակցությունների անդամ էին, կան նրանց համակիրներ (Լուի Արագոն, Թեոդոր Դրայզեր և այլն): Սոցիալիստական ռեալիզմը մեծ հարված հասցրեց արվեստի և գրականության զարգացմանը սոցիալիստական երկրներում՝ կաշկանդելով տաղանդների դրսևորմանը:

Եվ, այնուհանդերձ, մշտապես մի ներքին դժգոհություն է եղել արվեստագետների հոգում, որոնք ձգտել են ազատ ստեղծագործության և պարտադրված արհեստական կաղապարների վերացման: Սակայն զգոն իշխանությունները միշտ ճնշել են նման դրսևորումները: Այդպես վարվեցին խորհրդային իշխանությունները գրողների և կոմպոզիտորների հետ 1940–ական թվականների վերջերին և նկարիչների հետ՝ 1960–ական թվականներին: Իսկ ավելի համառները, որոնք ստացան «այլախոհ» (դիսիդենտ*) մականունը, կան

արտաքսվում էին երկրից (Ի. Բրոդսկի, Ա. Սուլժենիցին, Ա. Գալիչ և այլն), կամ որպես «հոգեկան» հիվանդներ՝ բռնի ուղարկվում փակ հոգեբուժարաններ՝ «բուժման»:

Չնայած այս իրավիճակին, այնուամենայնիվ, զարգանում էր մշակույթը: Տաղանդավորները կարողանում էին, թեկուզ և սոցիալիստական ռեալիզմի շղարշի ներքո, ստեղծել արվեստի ուշագրավ գործեր, որոնցում արտացոլվում էր գոյություն ունեցող իրականությունը:

Գրականության մեջ ավագ սերնդի՝ Մ. Շուլիսովի, Ս. Շահինյանի, Ա. Ֆադեևի, Ի. Էրենբուրգի, Ա. Իսահակյանի, Ա. Ախմատովայի, Կ. Գամսախուրդիայի, Պ. Տիչինայի և այլոց կողքին ստեղծագործում էին Կ. Սիմոնովը, Ա. Տվարդովսկին, Վ. Կավերինը, Դ. Գրանինը, Յու. Գերմանը և շատ ուրիշներ:

1960-ական թվականներին, ձնհալի շրջանում հայտնվեց երիտասարդ գրողների, հատկապես բանաստեղծների մի բույլ՝ Ե. Եվտուշենկո, Յու. Վոզնեսենսկի, Բ. Օկուջավա, Ռ. Ռոժդեստովենսկի, Բ. Ախմադուլինա, Պ. Սևակ և ուրիշներ: Նրանք համարձակորեն առաջ էին քաշում սոցիալ-քաղաքական հարցեր և շատ հաճախ հակասության մեջ մտնում տիրապետող քաղաքական գծի հետ:

XX դարի երաժշտական կյանքի վրա իրենց անջնջելի կնիքն են դրել այնպիսի հանճարեղ կոմպոզիտորներ, ինչպիսիք են Ս. Պրոկոֆևը, Դ. Շոստակովիչը և Ա. Խաչատրյանը: Կերպարվեստի բնագավառում Մ. Սարյանի, Դեյնեկայի, Կոնենկովի, Ե. Քոչարի, Է. Նեիզվեստնու և այլ մեծերի կողքին հայտնվեց շնորհաշատ նկարիչների և քանդակագործների մի ամբողջ սերունդ: Թատերական արվեստում իր թարմությամբ և նորույթով փայլատակեց Բ. Բրեխտի թատերական դպրոցը (ԳԴՅ), իր ինքնատիպ որոնումներն էր շարունակում Մոսկվայի Ե. Վախթանգովի անվան թատրոնը: Շնորհիվ Ս. Փարաջանովի, Ա. Տարկովսկու՝ նոր բարձունքների հասավ կինոարվեստը:

Արևմտյան մշակույթը

Տիրապետող էին զանազան «իզմեր» և ուղղություններ, որոնք գալիս էին դեռևս XX դ. 10–20-ական թվականներից: Արևմտյան արվեստում շատ ուժեղ էին արատրակցիոնիզմի (վերացականության) դիրքերը՝ իր տարատեսակներով, օրինակ՝ կուբիզմը: Կուբիզմի կարկառուն ներկայացուցիչն էր Պաբլո Պիկասոն: Իսկ սյուրռեալիզմի անմրցելի հեղինակությունն էր իսպանացի Սալվադոր Դալին: XX դ. կեսերին մեծ տարածում գտավ ֆրանսիացի գրող և փիլիսոփա Ժան Պոլ Սարտրի հիմնած ուղղությունը, որը ստացավ էքզիստենցիալիզմ անվանումը: Ըստ այդ տեսության՝ մարդն իր էությանը միայնակ է և ազատ՝ ընտրելու իր կյանքի ուղին: Արևմտյան արվեստի մեջ կենտրոնական դարձավ անհատի ազատության և իրավունքների թեման:

Այս շրջանում եվրոպական գրողների (Բազեն, Բյուլ, Դյուրենման և այլն) կողքին հայտնվեցին մի շարք փայլուն գրողներ ամերիկյան մայրցամաքում, ինչպես՝ Ֆոլկները, Ջեմինգուեյը, Սարոյանը, Ստեյնբեկը՝ ԱՄՆ-ում, Ներուդան՝ Չիլիում, Ամադուն՝ Բրազիլիայում, Մարկեսը՝ Կոլումբիայում և այլն:

Մեծ տարածում ստացավ ջազային, ապա նաև ռոք երաժշտությունը, որը ԱՄՆ-ից հեղեղի նման տարածվեց ամբողջ աշխարհով մեկ: Յուրիվուդը դարձավ

կինոինդուստրիայի համաշխարհային կենտրոն: Միջազգային մեծ ճանաչում ստացան կինոռեժիսորներ Ս. Կուբրիկը, Ռ. Մանուլյանը, Ս. Կրամերը, Ս. Սպիլբերգը, Ֆ. Կոպպոլան և ուրիշներ: Մեծ հռչակ ձեռք բերեց իտալական կինոդպրոցը՝ Չ. Չավատինի, Ռ. Ռոսսելլինի, Դե Սիկա, Լ. Վիսկոնտի, Մ. Անտոնիոնի, Ֆ. Ֆելլինի, Բ. Բերտոլուչի և այլն: Ճապոնական կինոյին մեծ հռչակ բերեցին Ակիրո Կուրոսավայի, իսկ շվեդականին՝ Ի. Բերգմանի գեղարվեստական ֆիլմերը:

Կինոարվեստի երկնականարում փայլատակեցին այնպիսի աստղեր, ինչպիսիք էին՝ Գրետա Գարբոն, Մերիլին Մոնրոն, Մառլոն Բրանդոն, Շերը (Շերիլին Սարգսյան) (ԱՄՆ), Աննա Մանյանին, Սոֆի Լորենը, Մարչելլո Մաստրոյանին (Իտալիա), Ժան Գաբենը, Բրիջիտ Բարդոն (Ֆրանսիա), Վիվիան Լին, Չարլ Լաֆտոն (Անգլիա) և այլն: XX դարում ձևավորվեց երգարվեստի նոր ոճ, որի ամենափայլուն ներկայացուցիչները հանդիսացան Էդիտ Պիաֆը, Շառլ Ազնավուրը, Իվ Մոնտանը՝ Ֆրանսիայում, Ֆրենկ Սինատրան, Էլվիս Փրեսլին՝ ԱՄՆ-ում, Էլթոն Ջոնը՝ Անգլիայում և այլն:

Մշակույթի զարգացման միտումները XXI դարի սկզբին

XX դարի վերջերից ակնհայտ դարձավ ոչ միայն տնտեսության, այլև մշակույթի գլոբալացումը: Դա պայմանավորված էր կապի նոր միջոցների, հեռուստատեսության ստեղծման և զարգացման, պետությունների միջև անհաղթահարելի թվացող պատմեշների խորտակման, ճանապարհորդությունների և շփումների ակտիվացման հետ: Դրա շնորհիվ աշխարհի որևէ կետում առաջացած գաղափարները, արվեստի նորույթները, ձևերը և ոճերն արագորեն հասանելի են դառնում աշխարհի մյուս մասերի ժողովուրդներին: Մեծացել են տարբեր մշակույթների փոխազդեցության հնարավորությունները և սահմանները: Աճել են բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդների ստեղծած մշակութային արժեքները մշակույթի համաշխարհային գանձարանում ներդնելու հնարավորությունները:

Աշխարհում տեղի ունեցող սրընթաց փոփոխությունները, քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և մշակութային բուռն գործընթացները անհանգստություն են առաջացրել մարդկության ու երկրագնդի ապագայի վերաբերյալ: Գլոբալ այդ խնդիրների լուծմամբ զբաղվում են աշխարհի հարյուրավոր գիտնականներ, քաղաքական գործիչներ, գործարարներ:

Այդ բնագավառում իր խնդիրներն ունի նաև մշակույթը: Գլոբալացման մասնագետները փորձում են գտնել մի այնպիսի մոդել, որը հնարավորություն կտա մերձեցնել տարբեր ժողովուրդների մշակույթները: Ժամանակակից ուսումնասիրությունների շնորհիվ ապացուցվել է, որ մեկ քաղաքակրթության մշակութային արժեքները չեն կարող հավակնել բացարձակ և համատարած կիրառության:

Ճապոնիայի, Չինաստանի, Հարավային Կորեայի, արաբական աշխարհի զարգացման առանձնահատկությունները վառ ապացույց են, որ Արևմուտքի մշակութային արժեքները ի զորու չեն խախտելու Արևելքի երկրների՝ դարերի խորքից եկող ավանդույթները:

Համընդհանուր մշակույթի ձևավորման և զարգացման այս միտումներն, ամենայն հավանականությամբ, տիրապետող կլինեն XXI դարում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՛ք սոցիալիստական մշակույթի բնութագրական կողմերը: Ո՞ր երկրներում այն գոյություն ուներ կամ ունի:

2. Որո՞նք էին արևմտյան մշակույթի կարևոր ձեռքբերումները: Համեմատե՛ք այս երկու մշակույթները, նշե՛ք նմանություններն ու տարբերությունները:

3. Որո՞նք են մշակույթի զարգացման նոր միտումները XXI դարի սկզբին: Մշակութային կյանքի համաշխարհայնացումը կհանգեցնի՞ արդյոք տարբեր ազգերի և ժողովուրդների մշակույթների համահարթեցմանը, թե՞ ոչ. հիմնավորե՛ք ձեր պատասխանը:

ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԵԶՐԵՐԻ (ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ) ԲԱՈՒՐԱՆ

Ազատականացում (լիբերալացում, լատ. *ազատ բառից*) — Այստեղ՝ ազատ մրցակցության և շուկայական տնտեսության սահմանափակումների վերացում, պետական վերահսկողության թուլացում արտադրության, առևտրի և սպառման ոլորտներում, ապրանքների գների, աշխատավարձի, տարադրամի արժեքի, տոկոսադրույքի չափերի նկատմամբ և այլն:

Ազատ տնտեսական գոտի — Որևէ պետության մեջ առանձնացված տարածք, որտեղ այդ պետության և օտարերկրյա ձեռնարկատերերին ու ներդրողներին թույլատրվում է ազատորեն ծավալել տնտեսական (արտադրություն, առևտուր, գույքի ձեռքբերում և այլն) գործունեություն: Դրա համար ստեղծվում են բարենպաստ պայմաններ՝ օրենսդրական, հարկային, վարձակալման և այլն: Օրինակ՝ Չինաստանում Շանհայը և այլ քաղաքներ դարձել են *ա. տ. գոտի*:

Ազգայնացում — Տնտեսության որոշ ճյուղերի, մասնավոր ձեռնարկությունների, հողի և այլ մասնավոր սեփականության վերածում պետական սեփականության: Դա կարող է կատարվել առանց փոխհատուցման, ինչպես նաև լրիվ կամ մասնակի փոխհատուցման ճանապարհով:

Ազգերի բրիտանական համագործակցություն — Մեծ Բրիտանիայից և նրա նախկին տիրույթներից՝ բրիտանական գաղութային կայսրության փլուզման արդյունքում կազմված միջպետական միավորում: Սկսել է ձևավորվել 1947 թվականից: Դրա մեջ են մտել նաև նախկին դոմինիոնները: Ընդգրկում է 50-ից ավելի պետություն:

Ամբողջատիրություն (տոտալիտարիզմ, լատ. *ամբողջ, լիակատար բառից*) — Բռնապետական իշխանության ձև. բնորոշ կողմերն են՝ սահմանադրական իրավունքների և ազատությունների փաստացի վերացումը, հասարակության լիակատար ենթարկումը իշխանության շահերին և համատարած վերահսկողության հաստատումը բոլորի և ամեն ինչի նկատմամբ, քաղաքական ընդդիմության և այլախոհների հանդեպ բռնությունների և ճնշումների լայնածավալ կիրառումը:

Այլախոհ (դիսիդենտ, լատ.՝ *չհամաձայնվող*) — Այստեղ՝ մարդ, որը համաձայն չէ և պայքարում է իր երկրում տիրապետող գաղափարախոսության դեմ: XX դ. 60–80-ական թվականներին այդպես էին անվանում սոցիալիստական երկրների այն քաղաքացիներին, ովքեր բացեփբաց քննադատում էին պետական գաղափարախոսությունը և պայքարում ժողովրդավարական ու ազգային իրավունքների հաստատման համար:

Անհատի պաշտամունք — Մեկ մարդու դերի բարձրացումը, փառաբանումը, կենդանության օրոք նրան պատմական զարգացման ընթացքի վրա չափազանցված ազդեցություն վերագրելը: Երևույթը բնորոշ է ամբողջատիրական երկրներին:

Անձնատվություն (կապիտուլյացիա, լատ. *պայմանավորվել բառից*) — Ձինված ուժերի ռազմական դիմադրության դադարեցում: Անվերապահ *ա.* կնքվում է պատերազմում լիակատար պարտություն կրած հակառակորդի հետ այն պայմաններով, որ թելադրում է հաղթող կողմը: Պատերազմում պարտված կողմի ռազմական տեխնիկան, ունեցվածքը, ամրությունները, հենակայանները անցնում են հակառակորդի ձեռքը, իսկ զինվորական անձնակազմը հանձնվում է որպես ռազմագերի: Օրինակ՝ Գերմանիայի և ճապոնիայի *ա.ա.* 1945 թ.:

Աշխարհաքաղաքացիություն (կոսմոպոլիտիզմ, հուն. *աշխարհ* և *քաղաքացի* բառերից) — Գաղափարաքաղաքական հոսանք, որ քարոզում է անտարբեր վերաբերմունք հայրենիքի և իր ժողովրդի հանդեպ, հրաժարում ազգային ավանդույթներից, մշակույթից, ազգային պետությունից կամ ազգային իրավունքների համար պայքարից՝ հանուն ինչ-որ «համաշխարհային պետության» ստեղծման և «համաշխարհային քաղաքացիության» հաստատման:

Արդիականացում (մոդեռնիզացիա, ֆրանս. *արդի*, *ժամանակակից* բառից) — ժամանակի տնտեսության և գիտության զարգացման ամենաբարձր մակարդակին համապատասխան հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառների կատարելագործում, զարգացման նոր աստիճանի ապահովում:

Արդյունաբերական հասարակության երկրորդ շրջափուլ — Ընդգրկում է XIX դարի երկրորդ կեսից մինչև 1918 թվականը՝ Առաջին աշխարհամարտի ավարտը: Այս փուլում տեղի են ունեցել՝ գիտության և տեխնիկայի նվաճումների հիման վրա արտադրության վերազինում, բաժնետիրական ընկերությունների և մոնոպոլիաների (մենատիրություններ) առաջացում, համաշխարհային շուկայի և գաղութային համակարգի ձևավորում, զարգացած երկրներում ժողովրդավարության խորացում, զանգվածային կրթության համակարգի արմատավորում և այլն:

Արդյունաբերական հեղաշրջում — Արտադրության մեքենայացման գործընթաց, որն սկսվել է XVIII դարի 60–ական թվականներից: Մանուֆակտուրային փոխարինելու եկավ մեքենագործարանային արտադրությունը: Գիտության և տեխնիկայի նվաճումներն սկսեցին լայնորեն ներդրվել արտադրության մեջ՝ կյանքի կոչելով նոր նյութեր, սարքավորումներ, էներգիայի աղբյուրներ:

Բռնագավթում (անեքսիա, լատ.՝ *միացում*) — Ազրեսիայի տարատեսակ. մի պետության կողմից մյուս պետության ամբողջ տարածքի (կամ դրա մի մասի) բռնի միավորում կամ գավթում: Բռնագավթում է կոչվում նաև որևէ ժողովրդի բռնի պահելը օտար պետության սահմաններում:

Բռնապետություն (դիկտատուրա, լատ.՝ *անսահմանափակ իշխանություն*) — Քաղաքական համակարգ, որին բնորոշ են կառավարման ոչ ժողովրդավարական (բռնի, ուժային) մեթոդները: Դրա մի տարատեսակն է *պրոլետարիատի դիկտատուրան*. ըստ մարքսիստական ուսմունքի՝ բանվոր դասակարգի քաղաքական իշխանությունը, որը հաստատվում է սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի արդյունքում:

Գաղափարախոսություն — Գաղափարների և հայացքների համակարգ. արտահայտում է իրականության հանդեպ հասարակության տարբեր խավերի կամ ուժերի վերաբերմունքը, նրանց արմատական շահերը, մտայնությունը և պահանջները:

Գաղութ — Այստեղ՝ պատմության նոր և նորագույն շրջանում որևէ օտար պետության իշխանության ներքո գտնվող երկիր կամ տարածք, որը զրկված էր քաղաքական ու տնտեսական ինքնուրույնությունից: Այն կառավարվում էր գաղութատեր պետության (մետրոպոլիա, հուն. *մայր* և *քաղաք* բառերից) կողմից պարտադրված հատուկ վարչաձևի միջոցով:

Գերիշխանություն (հեգեմոնիա, հուն.՝ *առաջնորդություն, ղեկավարություն*) — Որևէ պետության, քաղաքական ուժի կամ միության ղեկավար, գերիշխող դերը մյուսների նկատմամբ:

Գիտատեխնիկական հեղափոխություն (ԳՏԳ) — Գիտության և տեխնիկայի լայնածավալ արմատական առաջընթացը, որի արդյունքում գիտությունը, արտադրությունը և հասարակության մնացած ոլորտները որակական մեծ թռիչք են ապրում, զարգանում:

Դեկրետ (լատ.՝ *որոշում, կարգադրություն*) — Այստեղ՝ Խորհրդային Ռուսաստանի օրենսդիր և գործադիր իշխանության բարձրագույն մարմինների ընդունած օրենքների անվանումը (դեկրետ հաշտության մասին և այլն):

Դիմադրության շարժում — Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին ծավալված ազգային-ազատագրական, հակաֆաշիստական շարժում: Ծագել է ֆաշիստների կողմից բռնազավթված եվրոպական երկրների տարածքում, այն ընդգրկել է բնակչության բոլոր խավերը, քաղաքական տարբեր հայացքներ ունեցող մարդկանց:

Դոկտրինա (լատ.՝ *ուսմունք, սկզբունք*) — Այստեղ՝ քաղաքական կամ տեսական դեկավար սկզբունք, հայեցակարգ (օրինակ՝ Թրումանի դոկտրինա, ռազմական դոկտրինա):

Ձանգվածային լրատվության միջոցներ (ՁԼՄ) — Ազգաբնակչությանը ամենատարբեր բնույթի տեղեկատվության հաղորդման միջոցների համակարգ: Տեղեկատվության հաղորդումն իրականացվում է տպագրական, էլեկտրոնային, տեխնիկական, պատկերային (մանուլ, հեռուստատեսություն, ռադիո, համացանց, կինո) և այլ միջոցներով:

Թեոկրատական պետություն (հուն. *աստված և իշխանություն* բառերից) — Պետություն, որտեղ քաղաքական իշխանությունը գտնվում է հոգևորականության և նրա առաջնորդի ձեռքում:

Ինդուստրացում, արդյունաբերականացում — Արդյունաբերության մեջ և տնտեսության մյուս ճյուղերում խոշոր մեքենայական արտադրության ներդրման գործընթացը: Դրա արդյունքում ծանր արդյունաբերությունը դառնում է գերակշռող մյուս ճյուղերի համեմատ: Այս քաղաքական կուրսն իրականացվել է ԽՍՀՄ-ում 1920-ական թթ. երկրորդ կեսից, իսկ սոցիալիստական և զարգացող մի շարք երկրներում՝ Երկրորդ աշխարհամարտից հետո:

Ինքնիշխանություն (սուվերենություն) — Պետության անկախ, ինքնուրույն լինելը արտաքին և ներքին գործերում: Ազգային *ի.* նշանակում է սոցիալ-քաղաքական կարգի ազատ ընտրության իրավունք, տնտեսական անկախություն, տարածքային ամբողջականության ապահովում և այլն:

Կոալիցիոն կառավարություն (լատ. *միանալ* բառից) — Տարբեր կուսակցությունների միջև կայացած համաձայնության արդյունքում նրանց ներկայացուցիչներից կազմված միացյալ կառավարություն:

Կոլեկտիվացում — Այստեղ՝ ԽՍՀՄ-ում և սոցիալիստական մյուս երկրներում իրականացված գյուղատնտեսության բռնի կամ կամավոր մեթոդներով վերափոխումը, տնտեսության վարման կոլեկտիվ ձևի հաստատումը. մասնավոր գյուղացիական տնտեսությունները լիովին կամ գրեթե ամբողջությամբ վերացվում են, գերիշխում են կոլեկտիվ տնտեսություններ:

Կոմունիստական ինտերնացիոնալ (Կոմինտերն) — Տարբեր երկրների կոմունիստական կուսակցությունների միջազգային կազմակերպություն. գործել է 1919-

1943 թթ.: Գործունեության գլխավոր նպատակն էր իրականացնել համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխություն:

Կոոպերացիա (լատ.՝ *համագործակցություն*) — ա) Արտադրության և աշխատանքի կազմակերպման ձև, որը հիմնվում է խմբային սեփականության վրա: Բ) Կառավոր հիմունքներով ստեղծված ընկերություն, որն օգնում է իր անդամներին արտադրություն, իրացում, սպառում իրականացնելու, վարկ ձեռք բերելու և այլ հարցերում:

Հակահիտլերյան միություն — Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների դեմ պայքարող պետությունների և ժողովուրդների միություն: Պատերազմի ավարտին դրա կազմում կար 50-ից ավելի պետություն: Կոալիցիայի միջուկը «Մեծ եռյակն» էր՝ ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան:

Հակակոմիստերնյան պակտ — Գերմանիայի և Ճապոնիայի միջև 1936 թ. նոյեմբերի 25-ին Բեռլինում կնքված պայմանագիր (պակտ): Պաշտոնապես պայմանագրի նպատակ էր հռչակվել Կոմիստերնի դեմ համատեղ պայքարը: Հետագայում պակտին միացան Իտալիան, Հունգարիան, Իսպանիան և այլ պետություններ: Արդյունքում՝ վերջնականապես ձևավորվեց ֆաշիստական և ռազմամուլ երկրների ագրեսիվ խմբավորումը, որը ձգտում էր հասնել համաշխարհային գերիշխանության:

Համաշխարհայնացում (գլոբալացում, անգլ. և ֆր. *համընդհանուր բառից*) — Արդի աշխարհի ամբողջական, համակարգված միասնականացման գործընթաց: Դա պայմանավորված է համընդհանուր հիմնախնդիրների (բնապահպանական, ժողովրդագրական, տնտեսական, մշակութային և այլն) համատեղ լուծման անհրաժեշտությամբ:

Հեղափոխություն (լատ.՝ *բեկում, հեղաշրջում*) — Հասարակության քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի և մշակութային կյանքի արմատական, որակական փոփոխություն: Որպես կանոն՝ հեղափոխություններն ուղեկցվում են փոփոխություններ իրականացնողների կողմից գործադրվող բռնությամբ և բնակչության զանգվածային ելույթներով:

Հռենոսի ապառազմականացված գոտի — Վերսալյան պայմանագրով որոշված գոտի Գերմանիայի տարածքում: Հռենոս գետից արևմուտք ընկած տարածքը 15 տարով ռազմակալեցին Անտանտի տերությունների զորքերը, իսկ գետի արևելյան ափին ընկած տարածքը՝ 50 կմ լայնությամբ, հայտարարվեց ապառազմականացված գոտի: Այսինքն՝ Գերմանիան իրավունք չունեցրեց այդտեղ կառուցելու ամրություններ, պահելու զորքեր, անցկացնելու զինավարժություններ և այլն:

Ձեռնարկատիրություն — Գործունեության տեսակ, որի դեպքում անհատը (ձեռնարկատերը) միջոցներ, կապիտալ է ներդնում որևէ գործի մեջ (արտադրություն, առևտուր և այլն) շահույթ ստանալու նպատակով:

Մանդատ (լատ.՝ *հանձնարարություն*) — Այստեղ՝ կառավարման ձև, գաղութային կախվածության տարատեսակ. առաջացել է Առաջին աշխարհամարտից հետո: Ազգերի լիզան մանդատ էր տալիս արևմտյան որևէ զարգացած երկրի՝ Գերմանիայի և Օսմանյան կայսրության նախկին գաղութները կամ ենթակա երկրները կառավարելու համար:

Միասնացում (ինտեգրում, լատ.՝ *վերականգնում*) — Տնտեսական կյանքի միջազգայնացման, միասնացման նոր, բարձրագույն ձև. առաջացել է Երկրորդ աշխարհամարտից հետո: Ազգային տնտեսությունների միահյուսման և համաձայնեցված միջպետական տնտեսական քաղաքականության իրականացման գործընթաց է: Միասնացման օրինակ է նաև համագործակցության այլ ձևերի հաստատումը (ՆԱՏՕ, ԱՊՉ, Եվրամիություն և այլն):

Մշակութային հեղափոխություն — Այս հասկացությունը ներմուծվել է Վ. Լենինի կողմից՝ Յոկոտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանի մշակույթի զարգացման նոր փուլը նշելու համար: Այն սոցիալիստական վերափոխումների լենինյան ծրագրի բաղկացուցիչ մասերից էր: Դրա նպատակն էր՝ ժողովրդական լուսավորության նոր համակարգի ստեղծումը, սոցիալիստական մտավորականության ձևավորումը, մարքսիստական գաղափարախոսության հաստատումը, սոցիալիստական մշակույթի ստեղծումը, կենցաղի վերափոխումը: Իրականում այն ծառայեց ղեկավարող բոլշևիկյան կուսակցության շահերին, մշակույթը քաղաքականացվեց, սակայն տվեց նաև դրական արդյունքներ:

Մոնոպոլիա (մենատիրություն) — Ձեռներեցների միավորում, որն իր ձեռքն է առնում արտադրության այս կամ այն բնագավառը: Իրենք են որոշում արտադրության պայմանները և ապրանքի շուկայական գները: Մոնոպոլիաների ի հայտ գալով խախտվեց ազատ մրցակցությունը՝ ազատական տնտեսության կարևորագույն սկզբունքներից մեկը: Շատ պետություններ, աշխատելով պաշտպանել մանր և միջին արտադրողների շահերը, կիրառում են հակամենատիրական օրենքներ:

Նեպ (նոր տնտեսական քաղաքականության ռուս. հապավումը) — 1921 թ-ից Խորհրդային Ռուսաստանում և մյուս Խորհրդային հանրապետություններում կիրառված քաղաքականություն: Այն փոխարինեց «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությանը: Մտցվեց պարենային հարկ, վերականգնվեցին ապրանքադրամական հարաբերությունները և շուկան, թույլատրվեց սեփականության տարբեր ձևերի՝ պետական, կոոպերատիվ, մասնավոր, գոյությունը, օտարերկրյա կապիտալի մուտքը տնտեսության մեջ և այլն:

Շուկայական տնտեսություն — Տնտեսություն, որը զարգանում է ապրանքների ու ծառայությունների հանդեպ պահանջարկի և առաջարկի օրենքի, ազատ մրցակցության և ազատ առևտրի սկզբունքների հիման վրա:

Չմիավորված երկրների շարժում — Երկրների միավորում, որի մասնակիցները իրենց արտաքին քաղաքականության գլխավոր սկզբունքներ են հռչակել՝ ռազմաքաղաքական միավորումներին միանալուց հրաժարումը, հավասարության և արդարության վրա հիմնված նոր աշխարհակարգի ստեղծումը: Շարժումը ձևավորվել է 1961 թ., այժմ միավորում է ավելի քան 100 պետություն:

Պարենմասնատրում — Գյուղատնտեսական արտադրանքի մթերման համակարգ Խորհրդային պետությունում 1919–1921 թթ., «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության տարրերից մեկը: Գյուղացիները պարտավոր էին հացի և այլ մթերքների ավելցուկը (անձնական և տնտեսական կարիքների համար սահմանված չափաբաժնից ավել մասը) հաստատված կայուն գներով հանձնել պետությանը:

Ռազմակալում (օկուպացիա, լատ.՝ *զավթում*) — Պատերազմում պարտված երկրի տարածքի ժամանակավոր գրավումը հաղթող երկրի զինված ուժերի կողմից:

Ռազմական կոմունիզմ — Խորհրդային Ռուսաստանում քաղաքացիական պատերազմի տարիներին բուլշևիկների կողմից իրականացված սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կուրս: Դրա հիմքում դրված էին այսպիսի միջոցառումներ՝ արդյունաբերական ձեռնարկությունների ազգայնացում, պարենմասնատրում, արտադրության և ապրանքների բաշխման առավելագույն կենտրոնացում պետության ձեռքում, մասնավոր առևտրի և ապրանքադրամական հարաբերությունների արգելում և այլն:

Ռազմատուգանք (կոնտրիբուցիա, լատ. *հավաքել* բառից) — Պատերազմում պարտված երկրի կողմից կատարվող դրամական վճարում հաղթող երկրին: Ժամանակակից միջազգային իրավունքով արգելված է ու գանձելը:

Սեփականաշնորհում, մասնավորեցում — Պետական կամ մունիցիպալ (տեղական ինքնակառավարման մարմինների) սեփականության (հողամասեր, արդյունաբերական ձեռնարկություններ, բանկեր, տրանսպորտի, կապի, զանգվածային լրատվության միջոցներ, շենքեր, բնակարաններ և այլն) վերածվելը մասնավոր սեփականության՝ անհատույց կամ վճարի դիմաց:

Ստատուս քվո — Միջազգային իրավունքում ընդունված տերմին, որն օգտագործվում է որոշակի պահի գոյություն ունեցող կամ ունեցած փաստական կամ իրավական դրությունը նշելու համար: Վերականգնել *ս. ք.*՝ նշանակում է վերադառնալ մինչև փոփոխությունները գոյություն ունեցած իրավիճակին:

Ստվերային տնտեսություն — Տնտեսական գործունեության այն ոլորտը, որի մասնակիցները գործում են ընդհատակյա կարգով ու հաշվառված չեն պաշտոնական վիճակագրության կողմից և խուսափում են հարկեր վճարելուց:

Վերակառուցում (ռուս.՝ *պերեստրոյկա*) — ԽՍՀՄ-ում 1985–1991 թթ. իրականացված բարեփոխումների ընդհանրացված անվանումը: Վերակառուցման քաղաքականության հիմնական ուղղություններն էին խորհրդային հասարակության կյանքի համակողմանի ժողովրդավարացումը (այդ թվում՝ հրապարակայնության ընդլայնումը), տնտեսության արմատական վերափոխումը, արտաքին քաղաքական ոլորտում՝ միջազգային անվտանգության համապարփակ համակարգի ստեղծումը:

Վերափոխում (ռեֆորմ, լատ. *վերափոխել* բառից) — Հասարակական կյանքի փոփոխություն, վերադասավորություն: Որպես կանոն՝ ռեֆորմներն ունեն քիչ թե շատ առաջադիմական, բարելավող բնույթ:

Տարօրինակ պատերազմ — Այս տերմինով բնութագրվում է Երկրորդ աշխարհամարտի Արևմտյան ճակատում 1939 թ. սեպտեմբերի 3–ից 1940 թ. մայիսի 10–ը տիրող իրավիճակը: Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան, պատերազմ հայտարարելով Գերմանիային, ակտիվ ռազմական գործողություններ չմղեցին նրա դեմ, թեև ունեին թվական գերակշռություն:

Ցեղասպանություն (գենոցիդ) — Պետականորեն կազմակերպված, մի ազգի կողմից մեկ այլ ազգի, ընկերային կամ կրոնական խմբի լրիվ (կամ մասնակի) ֆիզիկական ոչնչացումը: Համաձայն Միավորված ազգերի կազմակերպության 1948 թ. դեկտեմբերի 9–ի բանաձևի՝ ցեղասպանությունը մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն է: 1914–1916 թթ. երիտթուրքական կառավարության կազ-

մակերպած հայոց զանգվածային կոտորածները գնահատվել են որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն (Մեծ եղեռն):

Քաղաքակրթություն — ա) Հասարակության նյութական և հոգևոր մշակույթի զարգացման մակարդակ, աստիճան: բ) Մարդկության պատմության այն շրջանը, որը հաջորդել է նախնադարին և շարունակվում է մինչև օրս: գ) Հասարակության քաղաքական–սոցիալական կառուցվածքի, տնտեսության, մշակույթի, մարդկանց փոխհարաբերությունների, վարքագծի, կենցաղի յուրահատուկ դրսևորումների ամբողջությունը, որը բնութագրական է որոշակի պատմական ժամանակաշրջանին և որոշակի երկրին կամ տարածաշրջանին:

Քաղաքացիական պատերազմ — Երկրի ներսում տարբեր քաղաքական ուժերի, սոցիալական խմբերի միջև զինված պայքարը քաղաքական իշխանության հասնելու համար:

Քաղաքական վարկանիշ (ռեյտինգ) — Քաղաքական առաջնորդների և կուսակցությունների հեղինակության ու հանրահայտության, ինչպես նաև որոշակի քաղաքական իրավիճակում նրանց գործունեության գնահատման անհատական թվային ցուցանիշ:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- 1918 թ. նոյեմբերի 11 — Գերմանիայի անձնատուր լինելը: Առաջին աշխարհամարտի ավարտը
- 1919 թ. հունվարի 18— Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի բացումը
- 1919 թ. հունիսի 28 — Վերսալի պայմանագրի ստորագրումը
- 1919–1946 — Ազգերի լիգայի գործունեությունը
- 1920 — Քաղաքացիական անհնազանդության առաջին ալիքը Յնդկաստանում
- 1920 թ. օգոստոսի 10 — Սևրի պայմանագրի ստորագրումը
- 1921 թ. փետրվար — Խորհրդային Ռուսաստանի և Իրանի միջև պայմանագրի կնքումը
- 1921 թ. մարտի 16 — Ռուս–թուրքական պայմանագրի կնքումը Մոսկվայում
- 1921–1928 — Նեպ–ի շրջանը խորհրդային հանրապետություններում, ապա՝ ԽՍՀՄ–ում
- 1921 թ. նոյեմբեր – 1922 թ. փետրվար — Վաշինգտոնի վեհաժողովը
- 1922–1943 — Մուսոլինիի ֆաշիստական վարչակարգը Իտալիայում
- 1922 թ. դեկտեմբերի 30 — ԽՍՀՄ–ի կազմավորումը
- 1923 — Գերմանական ճգնաժամը
- 1923 — Հանրապետության հռչակումը Թուրքիայում
- 1923–1929 թթ. — Բարգավաճման ժամանակաշրջանը ԱՄՆ – ում
- 1924 — Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը ԽՍՀՄ–ի և Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Չինաստանի միջև
- 1924 — Չ. Դաուեսի ծրագրի ընդունումը
- 1924 — Լեյբորիստների առաջին կառավարությունը Անգլիայում Ռ. Մակդոնալդի վարչապետությամբ
- 1925 — Փահլավիների արքայատոհմի հաստատումը Իրանում
- 1925–1927 — Ժողովրդավարական հեղափոխությունը Չինաստանում. երկրի միավորումը
- 1927 – Ճապոնիայի վարչապետ Տանակայի ծավալապաշտական ծրագրի մշակումը
- 1929–1933 — Համաշխարհային տնտեսական մեծ ճգնաժամը
- 1933 թ. հունվար –1945 թ. մայիս — Ֆաշիստական վարչակարգը Գերմանիայում
- 1933 — Ֆ. Ռուզվելտի «նոր կուրսի» կենսագործման սկիզբը ԱՄՆ–ում
- 1933 — Գերմանիայի և Ճապոնիայի դուրս գալը Ազգերի լիգայի կազմից
- 1934 — ԽՍՀՄ–ի անդամագրվելը Ազգերի լիգային
- 1936 — Ժողովրդական ճակատի կառավարության ստեղծումը Ֆրանսիայում
- 1936–1939 — Քաղաքացիական պատերազմը Իսպանիայում
- 1936–1940 — Բեռլին–Յոռն–Տոկիո ֆաշիստական ռազմական խմբավորման ձևավորումը
- 1937 – Իտալիայի դուրս գալը Ազգերի լիգայի կազմից
- 1938 թ. մարտ — Ավստրիայի բռնակցումը Գերմանիային
- 1938 թ. սեպտեմբերի 29 –30 — Մյունխենի «գործարքը»

- 1939 թ. օգոստոսի 23 — Չհարձակման համաձայնագրի ստորագրումը ԽՍՀՄ-ի և Գերմանիայի միջև
- 1939 թ. սեպտեմբերի 1 — Երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը
- 1939 թ. սեպտեմբեր 1 – 1941 թ. հունիս 21 — Երկրորդ աշխարհամարտի առաջին փուլը
- 1940 թ. հունիսի 22 – Ֆրանսիայի պարտությունը և դուրս գալը պատերազմից
- 1941 թ. հունիսի 22 — 1945 թ. մայիսի 9 — Խորհրդային Միության ժողովուրդների Չայրենական մեծ պատերազմը
- 1941 թ. հունիսի 22 — 1942 թ. նոյեմբեր — Երկրորդ աշխարհամարտի երկրորդ փուլը
- 1942 թ. հունվարի 1 — Չակահիտլերյան միության ձևավորումը
- 1942 թ. նոյեմբեր — 1943 թ. վերջ — Երկրորդ աշխարհամարտի երրորդ փուլը
- 1942 թ. նոյեմբերի 19 – 1943 թ. փետրվարի 2 — Ստալինգրադի հաղթական ճակատամարտը. արմատական բեկման սկիզբը աշխարհամարտի ընթացքում
- 1943 թ. հուլիսի 5 – օգոստոսի 23 — Կուրսկի ճակատամարտը, արմատական բեկման ավարտը աշխարհամարտի ընթացքում
- 1943 թ. նոյեմբերի 28 – դեկտեմբերի 1 — ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ-ի ղեկավարների՝ Մեծ եռյակի հանդիպումը Թեհրանում
- 1944 թ. հունվար — 1945 թ. մայիսի 8 — Երկրորդ աշխարհամարտի չորրորդ փուլը
- 1944 թ. հունիսի 6 — Երկրորդ ճակատի բացումը Եվրոպայում
- 1945 թ. փետրվարի 4–11 — ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ-ի ղեկավարների հանդիպումը Յալթայում
- 1945 թ. մայիսի 9 — Ֆաշիստական Գերմանիայի լիակատար պարտությունը. Մեծ հաղթանակի օրը
- 1945 թ. մայիսի 9 – սեպտեմբերի 2 — Երկրորդ աշխարհամարտի հինգերորդ փուլը
- 1945 թ. հուլիսի 17 — օգոստոսի 2 — Չաղթող երկրների Պոտսդամի համաժողովը
- 1945 թ. օգոստոսի 6 և 9 — ԱՄՆ-ի կողմից ճապոնական Չիրոսիմա և Նագասակի քաղաքների ատոմային ռմբահարումը
- 1945 թ. սեպտեմբերի 2 — Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը
- 1945 թ. հոկտեմբերի 24 — Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) պաշտոնական գործունեության սկիզբը
- 1945 թ. նոյեմբերի 20 – 1946 թ. հոկտեմբերի 1 — Նյուրնբերգյան դատավարությունը
- 1946 թ. մարտի 5 — Չերչիլի ճառը ԱՄՆ-ի Ֆուլտոն քաղաքում՝ սառը պատերազմի սկիզբը
- 1946 – 1954 – Ֆրանսա– վիետնամական պատերազմը
- 1947 թ. հունիս — Եվրոպական երկրներին տնտեսական օգնություն հատկացնելու՝ Մարշալի պլանի ընդունումը
- 1947–1964 — Ջ. Ներուն՝ Չնդկաստանի վարչապետ
- 1948 — Իսրայել պետության կազմավորումը
- 1949 թ. հունվարի 6 — Տնտեսական փոխօգնության խորհրդի (ՏՓԽ) ստեղծումը
- 1949 թ. ապրիլի 4 — Չյուսիսատլանտյան դաշինքի՝ ՆԱՏՕ-ի ստեղծումը
- 1949 սեպտեմբեր — ԳԴՉ-ի կազմավորումը

1949 հոկտեմբերի 1 — Չինական ժողովրդական Հանրապետության հռչակումը
 1949 հոկտեմբեր — ԳԺՀ-ի կազմավորումը
 1950 — Հնդկաստանի լիակատար անկախության հռչակումը
 1950–1953 – Կորեական պատերազմը
 1951 — Ածխի և պողպատի եվրոպական միավորման ստեղծումը
 1951–1953 — Մ. Մոսադեղը՝ Իրանի վարչապետ
 1952 — Թուրքիայի անդամագրվելը ՆԱՏՕ-ին
 1955 թ. մայիսի 14 — Վարշավայի պայմանագրի ստորագրումը. սոցիալիստական երկրների ռազմաքաղաքական խմբավորման ստեղծումը
 1957 — Եվրոպական տնտեսական համագործակցության ստեղծումը
 1958–1969 — Շ. Դը Գոլը՝ Ֆրանսիայի նախագահ
 1958 — Մեծ թռիչքի քաղաքականության սկիզբը Չինաստանում
 1960 — Չինվորական հեղաշրջումը Թուրքիայում գեներալ Գյուլսելի գլխավորությամբ
 1960 — Աֆրիկայի տարին. 17 երկրների անկախանալը Աֆրիկայում
 1961 թ. ապրիլի 12 — Յուրի Գագարինի շուրջերկրյա թռիչքը. առաջին մարդը Տիեզերքում
 1961 — Չմիացած երկրների շարժում կազմակերպության հիմնադրումը
 1961 — Բեռլինի պատի՝ սառը պատերազմի խորհրդանիշի կառուցումը
 1962 — Կարիբյան ճգնաժամը
 1964 – 1973 — Ամերիկա–վիետնամական պատերազմը
 1966–1976 — «Մշակութային հեղափոխությունը» Չինաստանում
 1968 — «Պրահայի գարունը»
 1975 թ. օգոստոսի 1 — Հելսինկիում 33 եվրոպական պետությունների, ԱՄՆ-ի և Կանադայի ղեկավարների հրավիրած Եվրոպայում անվտանգության ու համագործակցության խորհրդածողովի (ԵԱՀԽ) կողմից «Եզրափակիչ ակտ»-ի ստորագրումը
 1979 թ. ապրիլի 1 — Իրանի Իսլամական Հանրապետության հռչակումը
 1979 – 1990 — Մ. Թետչերը՝ Մեծ Բրիտանիայի առաջին կին վարչապետ
 1979 – 1989 – Խորհրդային Մշտության ռազմական միջամտությունը Աֆղանստանում
 1985 — Վերակառուցման քաղաքականության սկիզբը ԽՍՀՄ-ում
 1988 թ. փետրվարի 20 — Ղարաբաղի (Արցախ) հիմնախնդրի լուծման նորագույն փուլի սկիզբը
 1989–1990 — «Թավշյա հեղափոխությունները» Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրներում
 1990 — Գերմանիայի վերամիավորումը
 1990–1998 — Հ. Քոլը՝ միավորված Գերմանիայի առաջին վարչապետ
 1991 թ. օգոստոսի 19–21 — Պահպանողական ուժերի խռովությունը Մոսկվայում
 1991 — Սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի փլուզումը
 1991 թ. դեկտեմբեր — ԱՊՀ-ի ստեղծումը
 1992 — Մասսոթիխտյան պայմանագիրը՝ Եվրոպական Միության ստեղծումը
 2000–2008 — Վ. Պուտինը՝ Ռուսաստանի նախագահ

- 2001 թ. սեպտեմբերի 11–ի ահաբեկչությունը ԱՄՆ- ում
- 2003 — ԱՄՆ–ի ռազմական միջամտության սկիզբը Իրաքում
- 2005 — Ա. Մերքելը՝ Գերմանիայի առաջին կին վարչապետ
- 2007 — Ն. Սարկոզին՝ Ֆրանսիայի նախագահ
- 2008 — Դ. Մեդվեդևը՝ Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ
- 2008 — Բ. Օբաման՝ ԱՄՆ–ի նախագահ
- 2008 — Հանաչխարիային տնտեսական նոր ճգնաժամի սկիզբը